

«Fragmentos de filosofía» nº 9 (2011). *Suplemento de textos*. ISSN: 1132-3329

LIBER DE MENTE AGENTE

(*DE REBUS NATURALIBUS*, LIBER XXVIII)

GIACOMO ZABARELLA

Edited by JOSÉ MANUEL GARCÍA VALVERDE

UNIVERSIDAD DE SEVILLA

jvalverde13@us.es

Resumen: Este artículo contiene la primera edición moderna del *De mente agente* del filósofo aristotélico Giacomo Zabarella.

Palabras clave: Intellecto, epistemología, aristotelismo, noética, antropología.

Abstract: This paper contains the first modern edition of the *De mente agente* of Giacomo Zabarella.

Keywords: Intellect, epistemology, Aristotelianism, noetic, anthropology.

EDITOR'S NOTE

Given the fact that the author's Dedicatory letter to Pope Sixtus V was dated 28 September 1590, only a few weeks before his death, Giacomo Zabarella could hardly have finished *De rebus naturalibus*. Nevertheless, its editorial success clearly reveals the enormous influence which it wielded in Italy and Europe, but especially in Germany.¹ The book was published twice in 1590: in Venice by Paolo Meietti, and simultaneously in Cologne, by the publisher Giovanni B. Ciotti, who put out a second edition four years later. In 1597 a third edition appeared again in Cologne; in this instance, Lazarus Zetzner financed and prefaced the book, which was reprinted by Zetzner himself on many other occasions (in 1600, 1601, 1602, 1607 and 1617), while a new edition appeared in 1604 in Italy.

---

¹ A detailed account of the *De rebus naturalibus*' editorial trajectory can be found in I. MACLEAN, «Mediations of Zabarella in Northern Germany», in G. PIAIA (ed.), *La presenza dell'aristotelismo padovano nella filosofia della prima Modernità*, Padova, Antenore, 2002.

On these pages I propose a new edition of the *Liber de mente agente* (*De rebus naturalibus* XXVIII), whose importance in the history of Aristotelianism can be confirmed by the fact that, in the Introduction of his edition of the *De anima*, David Ross placed it among the works of Averroes and Thomas.² However, Ross says that the discussion raised here by Zabarella lacks the clarity which often characterizes him. In any case, these pages undoubtedly represent the high point of Renaissance Alexandrism, since its author defended, as nobody had before him, Alexander of Aphrodisias' thesis of the identity of the agent intellect with God. Zabarella claims that the supreme intelligibility of the first cause becomes the form of all the intelligible objects without being part of our soul, since the activity of abstraction resides in the human rational faculty independently. This thesis gives, in fact, free hand to explain the essential unity of the human being without admitting any supernatural or even metaphysical interference. To support this idea, Zabarella argues that, even though Aristotle's first description of our intellective faculty underscores its passivity, this notion does not exclude the presence of some active power on it. Also the sense is originally described by Aristotle in accordance with its passivity, but he does not have any hesitation, soon afterwards, in talking about the sensitive faculty to judge the information received through the various external senses. In order to illustrate his point of view, Zabarella proceeds to study the most important interpretations of the agent intellect and, at the end of this study, he compiles all the arguments that the opponents of Alexander used against the referred identity, with the intention of demolishing them.

With this first modern edition of the *De mente agente*, I have not tried to make a complete collation of the numerous editions of the *De rebus naturalibus* over the decades after Zabarella's death. I have started from the original edition of 1590,³ in Cologne, and compare it with the editions of 1597 (*editio tertia*) and 1607 (*editio postrema*), both at the expense of Lazarus Zetzner. With respect to the *De mente agente*, the divergences which I have uncovered are not too important. Actually, one can detect a certain continuity between both the editions of 1590 and 1597, and a certain effort of revision in that of 1607, since it corrects some little mistakes of the previously considered editions.

---

² ARISTOTLE, *De anima*, Edited, with Introduction and Commentary by Sir D. Ross, Oxford, 1961, p. 44.

³ IACOBI ZABARELLAE PATAVINI, *De rebus naturalibus libri XXX. Quibus quaestiones, quae ab Aristotelis interpretes hodie tractari solent, accurate discutiuntur*, Coloniae, Ioannis Baptistae Ciotti Senensis aere, 1590

I have modernized the punctuation and expanded abbreviations, except for the omnipresent «contextus» and «liber». Otherwise, I have reduced the use of capital letters, preserving them only for proper nouns and the titles of cited works. I have also made uniform the diphthong “ae” as well as some forms in which the text has some fluctuations. I have replaced Arabic numeration with Roman numbers in the books of cited works. Finally, I have integrated the references to the columns of both the editions of 1590 (coll. 911-942) and 1607 (coll. 1007-1042) into the body of the text. All the internal references to *De rebus naturalibus* are made in accordance with the pages of this last edition, since it is the most used today through the facsimile reproduction of 1966.

IAC. ZABARELLAE PATAVINI
LIBER DE MENTE AGENTE

Caput I

Propositio ac dispositio dicendorum.

| Praeter humanam mentem, quae patibilis dicitur, censuit Aristoteles
necessariam esse^a alteram mentem agentem sine qua nequeat in homine
10 intellectio fieri, ea ductus ratione: quod ubi est aliquod patiens quod in
aliquo genere omnia recipere et omnia fieri aptum sit, necesse est ut illi
respondeat agens quod illius generis omnia facere possit; quoniam igitur
humana mens patiando intelligit et apta est omnia intelligere, proinde
omnia pati et omnia fieri, necesse est aliquod illi agens respondere quod
15 omnia intelligibilia faciat, idque non esse nisi mentem;⁴ quo fit ut duae in
humana intellectione mentes considerandae sint: una patiens, de qua nos
in aliis libris egimus,⁵ altera vero agens, de qua in hoc libro agendum
nobis proposuimus. Etenim tum ob eius dignitatem, tum ob summam
difficultatem, | tum etiam ob ipsius in humana intellectione necessitatem,
20 dignissima res est quae accurate tractetur ac declaretur.

Duo autem sunt in quibus tota est huiusce rei difficultas constituta:
unum, quid sit haec mens agens?, an sit pars aliqua animae nostrae?,
necne?, et quae sit eius natura?; alterum vero, quaenam sint eius officia in
nostra intellectione? Nam ipse quoque Aristoteles haec utraque de mente
25 agente in III *De Anima* libro tractasse comperitur, et quamvis ordine natu-
rae dicendum prius esset de ipsius essentia, postea vero de officiis, tamen
in hoc quoque Aristotelem imitati, de officiis prius agemus, deinde vero
de eius natura:⁶ progrediendum enim semper est a facilioribus et ab iis

^a essa 1607

⁴ Cfr. ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-16; tt. 17-18 (ed. Crawford, pp. 436-437): «Et quia, quemadmodum in Natura, est aliquid in unoquoque genere quod est materia (et est illud quod est illa omnia in potentia), et aliud quod est causa et agens (et hoc est illud propter quod agit quidlibet, sicut dispositio artificii apud materiam), necesse est ut in anima existant hee differentie. Oportet igitur ut in ea sit intellectus qui est intellectus secundum quod efficitur omne, et intellectus qui est intellectus secundum quod facit ipsum intelligere omne». ⁵ Cfr. ZABARELLA, *De mente humana (De rebus nat.*, ed. 1607, coll. 915-979); *De speciebus intelligibilibus (De rebus nat.*, ed. cit., coll. 979-1003); *In III Arist. libros De anima*, ed. 1606, coll. 785 ss. ⁶ Cfr. ARISTOTELES, *De an.*, I, 1, 402b16-23; t. 11 (ed. cit., p. 14): «Et videtur quod hoc non solummodo est utile, scilicet scire quid sit aliquid, in sciendo causas accidentium substantiarum (...) sed etiam econtrario, scilicet quod accidentia adiuvant maxime in sciendo quid est aliquid».

quorum cognitio ducere nos facilius in aliorum notitiam possit.⁷ Cognitis enim huius intellectus officiis, facilius quid ipse sit indagare atque invenire poterimus, quod etiam Aristotelem movit ut prius de ipsius in humana intellectione officiis, postea vero de essentia loqueretur.⁸

913 Id tamen ante omnia protestari velim: me hac de re secundum prin|cipi 5
1008 pia tantum philosophiae Aristotelis esse disputaturum, cum non aliud in his omnibus libris consilium meum sit, quam quid senserit Aristoteles investigare et eius sententiam, quantum in me est, planam et manifestam reddere.

Caput II

De officiis intellectus agentis variae opiniones.

Certum est officium mentis agentis esse agere, hoc est, trahere de potestate ad actum, sed in quodam agere dicatur, et quomodo, obscuris- 15
sima res est et maxime controversa. Alii namque dicunt ipsam agere in phantasmata, non in mentem patibilem; alii in mentem patibilem, non in phantasmata; alii vero in ambo simul.

Prima sententia latinorum fuit praesertim D. Thomae, qui in libro III *De anima*,⁹ et in I parte *Summae*, quaest. 79, art. 3 et 4,¹⁰ et in *Quaestionibus disputatis de spiritalibus creaturis*, art. 10,¹¹ et *de anima*, art. 4 et 5,¹² quibus in locis fusissime de hac re loquitur, asserit rationem agentis in hoc esse constitutam, ut agat in phantasmata. Eiusdem sententiae est Ioannes Baconius in I *Sententiarum*, quaest. 2, prologi,¹³ ubi dicit officium intellectus agentis esse propter phantasmata et totam eius actionem in 25
phantasmatibus terminari, neque ulterius progredi.

Pro hac opinione videtur argumentum sumi ex verbis Aristotelis in cont. 18 lib. III *De anima*, ubi declarans officium intellectus agentis inquit ipsum esse sicut lumen, nam lumen facit colores qui potestate sunt esse 30
actu colores;¹⁴ quemadmodum igitur lumen non agit in oculum, sed in obiectum colorem, et ipsum ducit de potestate ad actum, ita intellectus agens agit in phantasmata, non in intellectum patibilem; ideo potest inde colligi argumentum tale: officium omnis agentis est trahere de potestate

⁷ Cfr. ARISTOTELES, *Phys.*, I, 1, 184a16-21; ZABARELLA, *De methodis*, I, in ID., *Opera logica*, ed. 1608, coll. 148-149.

⁸ Cfr. ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429a10-13; t. 1 (ed. cit., p. 379).

⁹ THOMAS AQUINAS, *In De an.* III, lect. 10, nn. 1 y ss. ¹⁰ THOMAS AQUINAS, *S. theol.*, I, q. 78, a. 3, co.; a. 4, co.

¹¹ THOMAS AQUINAS, *Quaest. de creat.*, a. 10, co. ¹² THOMAS AQUINAS, *Quaest. de an.*, a. 4, co.; a. 5, co.

¹³ IOANNES BACCONIUS (JOHN BACONTHORPE), *Quaestiones in quatuor libros Sententiarum et quodlibetales*, Cremonae apud M. A. Belpierum, 1618 (lib. I, q. 2: Prol., art. 1).

¹⁴ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437).

ad actum, sed Aristoteles hoc officium tribuit intellectui agenti ratione obiectorum –facit enim de intellectis potestate actu intellecta–, ergo in phantasmata agit, non in intellectum patibilem.

Contra vero Simplicius videtur ei totam actionem tribuere respectu
 5 intellectus patibilis. Putat enim utrunque esse unam et eandem substan-
 tiam, et unum intellectum qui ut in se manens dicatur agens, et ut pro-
 gressus dicatur patibilis, quoniam | ipse ut in se manens seipsum ut pro-
 gressum ducit de potestate ad actum, de imperfectione ad perfectionem.¹⁵
 10 Hanc sententiam Averroes in comm. 5 lib. III *De anima* Themistio attri-
 buit, attamen non satis liquet Themistium fuisse huius opinionis.¹⁶ Hanc
 eandem sequitur Ioannes Gandavensis in quaestionibus 24 et 25 lib. III *De*
anima, ubi totam actionem intellectus agentis inquit esse in intellectum
 patibilem, non in phantasmata, et ipsum in intellectu patibili producere
 actum intelligendi.¹⁷

1009

15 Pro hac sententia sumitur argumentum ex Aristotetele in cont. 17
 eiusdem libri, ubi ex eo quod detur intellectus patiens infert dari etiam
 intellectum agentem, propterea quod omni patienti respondet aliquod
 agens; vult igitur Aristoteles intellectum agentem dari propter intellectum
 patientem, et ut agat in eum. Ratio namque illa vana esset nisi agens
 20 ageret in illudmet patiens cui respondere debet. Hoc idem Aristotelis
 exempla declarant: inquit enim intellectum agentem ita se habere ad
 intellectum patibilem, ut ars ad materiam se habet;¹⁸ ars autem in mate-
 riam agit; ita materia prima est patiens in quod agunt omnia agentia
 naturalia; quare etiam intellectus patibilis dicitur patiens respectu intellec-
 25 tus agentis, et nomen quoque ipsum hoc ostendit; non enim phantasmata
 vocavit patientia, sed ipsum patibilem intellectum; in hunc itaque voluit
 agere intellectum agentem.

914

Averroes autem varius fuisse videtur: quandoque enim asserit actio-
 nem intellectus agentis requiri propter intellectum patibilem, ut ipsum ad
 30 actum ducat atque perficiat;¹⁹ quandoque propter phantasmata, ut ea
 transferat de gradu in gradum, hoc est, de materialibus faciat immaterialia
 et de intellectis potestate actu intellecta.²⁰ Quare videtur Averroes existi-
 masse officium intellectus agentis requiri propter utranque actionem,

¹⁵ SIMPLICIUS, *In Arist. De an. III*, ed. M. Hayduck, 241,32-242,15 (ed. lat.: *Simplicii commentarii in libros De anima Aristotelis*, Venetiis apud Octavianum Scotum, 1543, pp. CVIII-CXII). ¹⁶ AVERROES, *In Arist. De an. III*, t. comm. 5, ed. CRAWFORD, pp. 390-391; 406. ¹⁷ IOANNES GANDAVENSIS (JOHN OF JANDUN), *Super libros Arist. De anima subtilissimae quaestiones*, Venetiis apud Iunctas, 1552, ff. 86rb-88vb; cfr. A. NIFO, *De intellectu libri sex*, Venetiis apud H. Scotum, 1553, f. 34rb. ¹⁸ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-14; t. 17 (ed. cit., p. 436). ¹⁹ Cfr. AVERROES, *In Arist. De an. III*, t. comm. 5, ed. cit., p. 411. ²⁰ Cfr. AVERROES, *In Arist. De an. III*, t. comm. 5, ed. cit., p. 401.

ductus fortasse utrisque argumentis ex verbis Aristotelis sumptis, quibus
 duas priores sectas usas esse diximus. Nam Aristoteles in cont. 17 lib. III
De anima dicere videtur intellectum agentem agere in intellectum patibili-
 lem,²¹ deinde in 18 videtur asserere ipsum agere etiam in phantasmata.²²
 Ideo sententiam hanc nonnulli recentiores sequuti sunt, qui eam magis
 declarantes dixerunt intellectum agentem esse idem re cum intellectu
 patibili, et esse cognoscentem, et eatenus in illum agere, quatenus tribuit
 illi cognitionem, ut hac ratione dicatur intellectionem producere, quia
 intellectui patibili tribuit cognitionem quam ipse agens prius habebat.²³

Haec sunt quae ab aliis dicuntur a me brevissime collecta.

Caput III

Dictarum opinionum confutatio.

Nos vero aliorum errores patefaciendo simul ipsam rei veritatem iuxta
 Aristotelis | mentem declarabimus. In primis a veritate prorsus aberrant
 illi qui dicunt intellectum agentem agere in phantasmata, quoniam, ut
 modo alios considerasse dicebamus, Aristoteles intellectum agentem
 invenit propter intellectum patibilem et ut in eum ageret tanquam patien-
 tem. Sed obstare nobis videntur verba Aristotelis in cont. 18, quando
 intellectum agentem cum lumine comparat,²⁴ et significat ipsum agere in
 phantasmata. Iis tamen verbis bene intellectis tolletur omnis difficultas, et
 ipsa rei veritas manifesta fiet: sciendum igitur est quando dicimus aliquid
 facere de tali potestate tale actu, verbum illud 'facere' ambiguum esse et
 posse intelligi duobus modis: potest enim facere ut forma, potest etiam
 facere ut agens; forma enim humana adveniens materiae facit de homine
 potestate hominem actu, neque ob id est agens, quia facit hominem ad
 modum formae, non ad modum agentis; homo vero generans alterum
 hominem dicitur facere hominem tanquam agens; differentia igitur est in
 hoc constituta, quod ignis generat alterum ignem et facit de igne potestate
 ignem actu producendo in illa materia alteram formam | ignis sibi simi-
 lem; illa vero altera forma producta facit de igne potestate ignem actu,
 non tamen producendo aliam formam, sed ut forma ipsa, quia non id facit
 ut agens; iungitur enim ipsi rei, at agens generans externum est, neque
 cum materia coniungitur. Quando igitur Aristoteles dicit intellectum

²¹ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-14; t. 17 (ed. cit., p. 436). ²² ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437). ²³ Cfr. G. C. SCALIGERO, *Exoticarum exercitationum liber quintus decimus De subtilitate ad H. Cardanum*, Lutetiae ex tip. M. Vascosani, 1557, ff. 402r-403v; M. GENUA, *In tres libros Arist. de Anima commentarii*, Venetiis apud D. Zenarum, 1576, f. 161ra-b. ²⁴ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (p. 437).

agentem facere phantasmata actu intelligibilia de intelligibilibus potestate, non ob id declarat rationem agentis, quia non id praestat ut agens, sed ut forma; iungitur enim phantasmatis lumen intellectus agentis tanquam forma qua redduntur actu motiva et actu intelligibilia, sicuti lumen iungitur colori tanquam forma et perfectio qua redditur actu visibilis et actu motivus visus, neque dicitur lumen esse agens respectu colorum, quia nihil in eis producit ut agens, sed eis iungitur ut forma per quam totum hoc coniunctum –color illuminatus– constituitur in esse obiectivo et fit actu motivum visus. Hoc significavit Aristoteles in eo ipso loco,²⁵ dum dixit intellectum agentem facere omnia tanquam habitum quendam: habitus enim formam denotat, non causam effectricem, quia efficiens est a patiente disiunctum, forma vero iungitur materiae recipienti et habitus rei habenti habitum; sic lumen coloribus haeret ut forma et perfectio, neque ad eos se habet ut agens ad patiens. Non est igitur verum id quod prima secta dicit –intellectum agentem agere in phantasmata–, et argumentum eorum nullius roboris est.

Decepti etiam sunt illi qui putarunt intellectum agentem agere in intellectum patientem tanquam agens distinctum a phantasmatis quod extra phantasmata agendo | perficiat intellectum patientem et ipsi tribuat intellectionem: hoc enim dato sequeretur intellectum patientem posse etiam sine phantasmatis intelligere, nempe sumendo cognitionem immediate a solo agente.

Id tamen Aristoteli adversatur, qui in cont. 30^b et 39 libri tertii *De anima* aperte dicit fieri nunquam posse ut intellectus intelligat nisi phantasma aliquod speculando;²⁶ quare secundum Aristotelem omnis nostra intellectio fit ex motione facta a phantasmatis. Immo non solum falsum est id quod dicunt –intellectum agentem tribuere patienti suam cognitionem–, sed neque ea ratione qua est agens est intelligens: quamvis enim necessario consequatur ut sit mens aliqua et actu intelligens, tamen ea ratione qua est agens nihil formaliter intelligit, sed solum effective, quatenus in homine intellectionem producit. Quomodo autem id faciat postea declarabimus, et ostendemus intellectum agentem esse quidem semper intelligentem, agere tamen non ut intelligentem, sed ut intelligibilem.²⁷

Falsum id quoque est quod Gandavensis dicit, intellectum agentem in intellectu patiente producere actum intelligendi.²⁸ Postea enim ostendemus intellectum patibilem sufficientem sibi esse ad promendam intellec-

^b 30 om. 1607

²⁵ Cfr. *supra* n. 24. ²⁶ ARISTOTELES, *De an.*, III, 7, 431a14-17; t. 30 (ed. cit., p. 468); 8, 432a3-14; t. 39 (ed. cit., pp. 504-505). ²⁷ Cfr. *infra* cap. 8, col. 1020. ²⁸ Cfr. *supra* n. 17.

tionem sine ope intellectus agentis.²⁹ Quocunque igitur modo dicatur intellectum patibilem pati ab intellectu agente tanquam ab agente distincto a phantasmatis, et tanquam a cognoscente, falsum est et ab Aristotele alienum.

916 Cum autem utraque haec secta erraverit, erravit etiam tertia, | quae 5
unum cum altero errorem coniunxit, ut considerantibus manifestum est.

Caput IV

Vera sententia de actione intellectus agentis.

De actione igitur mentis agentis ego hanc esse puto veritatem iuxta 10
Aristotelis opinionem, ut agere dicatur in intellectum patibilem, non in
phantasmata, sed phantasmatis iungatur ut forma constituens obiectum
motivum intellectus patibilis. Clarum hoc est considerantibus argumen-
tum Aristotelis in cont. 17 eius libri:³⁰ ibi namque, constituto intellectu 15
patiente, colligit mentis agentis necessitatem quia nihil imperfectum et
tale potestate vult in sua imperfectione manere, sed <ut> ad perfectionem
ducatur necesse est; non potest autem semetipsum perficere, ergo requirit
agens a quo perficiatur, ducaturque de potestate ad actum.

Agit ergo mens agens in mentem patientem, non in phantasmata, sed 20
eis iungitur ut forma, unde colligimus quomodo agat in intellectum
patibilem: non enim agit ut solus et ut agens distinctum a phantasmatis,
1012 tum quia sequeretur posse absque phantasmate intelle|ctionem fieri,
tum etiam quia agit ut habitus et forma phantasmatum; agit igitur ut
iunctus phantasmatis, ita ut ex utrisque unum constituatur obiectum 25
perfectum et potens in intellectu patibili speciem producere; quare unum
tantum est agens, ipsum phantasma, lumen vero intellectus agentis non
est agens separatum, sed est perfectio phantasmatis quae constituit obiec-
tum perfectum et potens movere intellectum patibilem.

Ideo recta est illorum sententia qui dicunt intellectum agentem esse 30
agentem ut intelligibilem potius quam ut intelligentem, quia si debet
reddere phantasma actu intelligibile, oportet ipsum per se esse actu intel-
ligibilem, quemadmodum etiam lumen, quatenus est per se visibile, non
quatenus videns, reddit colorem actu visibilem. Est quidem necessarium
ut ipse quoque sit intellectus aliquis, quia omne actu intelligibile est 35
intellectus; non in hoc tamen consistit ratio agentis, sed in eo quod sit
actu intelligibilis; hoc autem non ita accipiendum est, ut dicamus ipsum
ita intelligibilem esse, ut a nostro intellectu intelligatur secundum pro-

²⁹ Cfr. *infra* cap. 8, col. 1020.

³⁰ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-14; t. 17 (ed. cit., p. 436).

priam naturam, et quatenus est quadam substantia abiuncta a materia; hoc enim fortasse est ultimum quod a nobis cognoscitur, sed eatenus dicitur agere ut intelligibilis, quatenus est ratio intelligibilitatis aliorum, id est, quatenus est actus et perfectio qua caetera redduntur intelligibilia; proinde dicitur intelligibilis non quod ipse intelligatur, sed quod per ipsum alia
 5 intelligantur; sic enim et lumen una cum colore locum habet unius obiecti visibilis et moventis; non enim quod ipse sol seu eius lumen videri separatim dicatur, sed quia est ratio qua colores sunt actu visibiles. Facultas igitur passiva intellectus patibilis non respicit aliud agens quam obiectum
 10 phantasma; sed hoc non potest agere, nisi ab intellectu agente perficiatur et fiat obiectum actu motivum; quare intellectus agens est forma qua obiectum fit actu obiectum, proinde respicit obiectum ut forma, patibilem vero intellectum ut agens, non quidem agens separatum, sed ut forma constitutiva agentis.

15 Haec | est absque dubio sententia Aristotelis quam ipse magno cum artificio significavit; nam in cont. illo 17 docuit rationem agentis esse respectu intellectus patibilis,³¹ deinde in 18 modum actionis declaravit,³² ne intelligeremus esse agens distinctum ab obiectis; comparavit enim utrunque intellectum cum obiectis dicens: hic fit omnia, ille vero omnia
 20 facit, id est, facit esse actu intelligibilia; facit autem ut habitus quidam, id est, ut forma et perfectio quae obiectis iuncta constituit obiectum actu et perfectum, quemadmodum declaravimus. 917

Caput V

25 *An intel|lectus agens iungatur phantasmatis in phantasia existentibus, an in intellectu patibili receptis.* 1013

30 Quaestio explicatu digna hic oritur: cum intellectus agens iungatur phantasmatis ut forma, an eis iungatur in phantasia, an postquam in intellectu patibili recepta sint^c?

^c sint > sunt 1590 cett.

³¹ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-14; t. 17 (ed. cit., p. 436): «Et quia, quemadmodum in Natura, est aliquid in unoquoque genere quod est materia (et est illud quod est illa omnia in potencia), et aliud quod est causa et agens (et hoc est illud propter quod agit quidlibet, sicut dispositio artificii apud materiam), necesse est ut in anima existant hee differentie». ³² ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437): «Oportet igitur ut in ea sit intellectus qui est intellectus secundum quod efficitur omne, et intellectus qui est intellectus secundum quod facit ipsum intelligere omne, et intellectus secundum quod intelligit omne, quasi habitus, qui est quasi lux. Lux enim quoquo modo etiam facit colores qui sunt in potentia colores in actu».

Dicunt aliqui non in phantasia hanc coniunctionem fieri, sed lumen agentis phantasmatis iungi et ea perficere in ipso intellectu patibili, quod probant argumento tali: officium intellectus agentis requiritur propter quidditates quae in phantasmatis latent; has enim facit actu intelligibiles: ergo si in phantasia phantasmatis iungeretur, phantasia 5 cognosceret quidditates et universalialia, quod nemo unquam dixit; non potest igitur intellectus agens munus hoc exercere nisi in phantasmatis iam in intellectu patibili receptis.³³

Confimant per illa quae ab Aristotele dicuntur in cont. 10 lib. tertii *De anima*: ibi enim inquit intellectum a solo sensitivo recipere carnem, id est, 10 totum compositum singulare absque ullo auxilio intellectus agentis;³⁴ ergo phantasmata sunt per seipsa sufficienter praesentia intellectui patibili, ut ab eo apprehendantur tanquam confusae quaedam conceptiones singularium; per eas tamen non apprehenduntur quidditates, quia non apparent; sed illis confusis conceptionibus adveniens lumen intellectus 15 agentis resolvit eas in quidditatem, et quidditatem a quidditate distinguit, et facit quidditates de intellectis potestate actu intellectas, quae sunt verum obiectum intellectus patibilis. Cum igitur requiratur intellectus agens propter obiectum, hoc est, propter quidditates, ut eas apparere faciat, et hae non cognoscantur nisi ab intellectu, oportet lumen agentis 20 iungi phantasmatis in intellectu, non in phantasia.

Utuntur etiam ad hoc declarandum exemplo tali: si velimus in statua cernere aliquas minutissimas lineas, apponimus statuam lumini ut illustretur, nec quaerimus ut illuminentur oculi, quoniam oculi non egent lumine, sed obiecto illuminato, ut illa quae confusa erant appareant, quia 25 absque illo lumine videret quidem oculus statuam, at minutissimas illas lineas non cerneret; statua igitur potest per se imprimere in oculo speciem confusam, neque lumen illud requiritur, sed solum requiritur propter lineas illas quibus proportione respondent quidditates latentes in phantasmatis. 30

918 Haec sententia mihi probari nulla ratione potest, | cum per eam tollatur tota ratio agentis: si enim intellectus agens iungitur illis confusis conceptionibus iam receptis in intellectu patibili, iungitur | potius ut forma 1014 quam ut agens, quod etiam illi concedere videntur; fatentur enim intellec-

³³ Cfr. AEGIDIUS ROMANUS, *Quodlibeta castigatissima Laurentii Amolini*, Venetiis, Impensa heredum Octaviani Scoti, 1504: V, q. 21, f. 73ra-vb; cfr. L. SPRUIT, *Species Intelligibilis*. vol. I: *Classical roots and medieval discussions*, Leiden, Brill, 1994, pp. 193-199. ³⁴ ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429b14-18; t. 10 (ed. cit., p. 423): «Ipsa igitur per sentiens experimentatur calidum et frigidum. Et res quae sunt in carne assimilantur eis quae sunt illius. Et experimentatur per aliud, aut secundum dispositionem lineae spiritalis, quamdiu durat, quid est esse carnis».

tum agentem respectu obiectorum non habere locum agentis, sed formae tantummodo; attamen neque respectu intellectus patibilis potest habere locum agentis. Hoc enim non potest esse alio modo nisi quod illae conceptiones ita illuminatae agant in intellectum patibilem, quod nullo pacto
 5 dici potest –iam enim inhaerent ipsi intellectui tanquam formae–: quare etiam intellectus agens illis iunctus habet locum formae una cum illis, at forma non agit in subiectum in quo recepta est; quare intellectus agens nulla ratione haberet locum agentis iuxta illorum opinionem.

Miror etiam quomodo hoc dicere potuerint, cum omnino negaverint
 10 species in intellectu imprimi. Id enim si verum est, quomodo possunt phantasmata et confusae illae conceptiones in intellectu recipi? Sic enim reciperentur in intellectu tanquam species distinctae a phantasmatibus, quod ipsi negant, dum negant species impressas.

Ego igitur cogor multorum sententiam sequi, qui dicunt intellectum
 15 agentem iungi obiectis nondum in intellectu patibili receptis, sed in phantasia existentibus, quia hoc modo servatur vera ratio agentis. Phantasmata enim sine lumine agentis essent quidem apta ad imprimendam in intellectu patibili conceptionem rei singularis, at non imprimerent speciem quidditatis nisi essent illuminata ab intellectu agente, qui dat eis vim
 20 motricem et productricem speciei quidditatis; facit enim ut in phantasmatibus distincte appareant omnes naturae et quidditates, sicuti lumen solis in statua facit ut appareant distincte omnes minutissimae lineae, et ut statua sit apta ad imprimendum in oculo non solum totam imaginem confusam, sed etiam omnes partes et omnia exilia lineamenta. Ideo similitudo ab illis adducta manifeste contra ipsos facit, nam minutissimae illae
 25 lineae in statua non indigent lumine eas illustrante quando iam in oculo receptae sunt, sed extra oculum et in ipsa statua. Ipsi enim fatentur oportere statuam illuminari, non oculum; sic igitur optime servatur ratio agentis, nam agens debet esse externum ut possit agere in patiens; id vero
 30 quod in ipso patiente recipitur non est vocandum agens, sed forma.

Ad argumenta autem illorum facile est respondere. Primum erat: si iungeretur phantasmatibus in phantasia, ergo phantasia esset intelligens, et apprehenderet universalialia et quidditates. Ad hoc neganda est consequentia, et ratio negationis sumitur tum a phantasia, tum ab obiecto ipso:

35 [i] A phantasia, quoniam ipsa non est apta cognoscere universale et quidditatem;³⁵ quare etiam si haberet in seipsa speciem universalem, non eam cognosceret, quia non est talis facultas quae ad hanc operationem idonea sit: non potest enim abstrahere universale et ipsum transferre de gradu in gradum; hoc possumus confirmare exemplo coloris et luminis:

1015

³⁵ Cfr. ARISTOTELES, *De an.*, III, 3, 428a16-b2; tt. 157-158 (ed. cit., pp. 368-369).

lumen enim facit ut color parietis sit actu visibilis, paries tamen habens
 919 colorem illum illuminatum non est videns, quia vim | cognoscendi non
 habet; quare est quidem color ille visibilis, non tamen a pariete in quo
 inest, sed ab oculo cuius motivus est; sic etiam in phantasia sunt quiddita-
 tes in phantasmatibus illuminatae, proinde intelligibiles, non tamen a 5
 phantasia, quoniam ipsa hanc vim non habet.

[ii] Idem ostenditur ratione obiecti: phantasma enim quantumvis ab
 intellectu agente illuminatum non est formaliter intelligibile, ideo si fieri
 posset ut idem formaliter acceptum ad intellectum possibilem transferretur,
 non intelligeretur ab eo, quia phantasma illuminatum vocatur quidem 10
 actu intelligibile, non tamen formaliter, sed obiective, nam si ipsummet in
 intellectu poneretur, non fieret intellectio; sed ideo vocatur intelligibile,
 quia potest producere in intellectu possibili speciem intelligibilem, quae
 dicitur intelligibilis formaliter, quia ipsamet recipitur in intellectu. Hoc
 quoque confirmatur eodem exemplo luminis et coloris: nam color realis, 15
 qui in pariete est, licet sit actu illuminatus, et ita actu visibilis, non est
 tamen visibilis formaliter, sed solum obiective, quia si idemmet realis
 color illuminatus posset in oculo poni, non videretur ab eo; ideo actu
 visibile sumi potest duobus modis, nam coloris species spiritalis in oculo
 recepta dicitur visibilis formaliter, sed color realis illuminatus visibilis 20
 dicitur obiective, sed non formaliter.

Levitas igitur argumenti manifesta est, quia neque phantasia est apta
 intelligere quidditates, neque phantasma illuminatum in phantasia est
 actu intelligibile formaliter, sed est formaliter imaginabile, intelligibile
 autem obiective, quatenus est obiectum potens extra phantasiam produ- 25
 cere in intellectu speciem intelligibilem.

Alterum argumentum sumebatur ex cont. 10 lib. III *De anima*, ubi
 Aristoteles dicit intellectum recipere compositum confusum a solo sensu
 sine ope intellectus agentis:³⁶ vult igitur phantasmata in phantasia existen-
 tia non egere lumine agentis ut sint actu motiva, sed esse per se motiva 30
 absque illo, proinde lumen agentis non requiri nisi postquam illud confu-
 sum in intellectu patibili receptum est, nempe ut in eo quidditas elucescat.

Ad hoc dicimus obiectum illud posse duabus rationibus dici actu moti-
 vum, nempe vel ita motivum ut totius tantum confusi speciem imprimat,
 vel ita motivum ut imprimat etiam speciem quidditatis latentis in eo 35
 confuso; priore quidem modo inquit ibi Aristoteles phantasma esse per se
 1016 motivum intellectus nostri absque lumine intellectu agentis, sed non
 secundo modo: non est enim ex se ita motivum ut possit quidditatem
 imprimere nisi illuminetur ab intellectu agente. Vult igitur Aristoteles

³⁶ ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429b14-18; t. 10 (ed. cit., p. 423).

phantasma illuminari in phantasia, et ita illuminatum imprimere in intellectu speciem quidditatis. Quare per hoc argumentum non ostenditur obiectum illuminari in intellectu, sed potius in phantasia. Hoc enim demonstrat comparatio quam ibi Aristoteles facit cum linea flexa:³⁷ dicit
 5 enim cognitionem quidditatis similem esse lineae flexae, quatenus lumen agentis fertur prius ad obiectum in phantasia, deinde cum eo ad intellectum reflectitur.

Caput VI

10 | *De abstractione an fiat ab intellectu patibili, an ab agente.*

920

Dignum consideratione hic est a quonam fiat abstractio: an ab intellectu patibili, an ab agente. Hoc enim cognito, erit plene cognitum officium intellectus agentis.

15 Plurium sententia est abstractionem fieri ab intellectu agente, nam Latinorum plures hoc dicunt, et Averroes quoque aperte id asserit in comm. 18 lib. III *De anima*,³⁸ et in calce 20, ubi dicit Aristotelem fuisse coactum ponere intellectum agentem propter abstractionem, quia eius actio est abstractio;³⁹ abstrahit enim a phantasmatis universalis et ipsum
 20 denudat omni materiali conditione, ideoque intellectio intellectus patibilis nil aliud est quam receptio huius universalis ita abstracti ab agente, et actio ipsius agentis nil aliud est quam abstractio universalium ab omni conditione materiae, ut movere possit intellectum patientem. Illud igitur quod vocari solet 'facere de intellectis potestate actu intellecta' apud
 25 Averroem est abstrahere, proinde abstrahere est officium solius agentis. Citat etiam Averroes dictum Alexandri quod apud eum legimus in lib. II *De anima* in capite «De intellectu agente»:⁴⁰ ibi enim Alexander dicit non solum esse necessariam in anima intellectiva utramque vim, unam agendi, alteram patiendi, sed etiam melius declarari naturam intellectus per agere
 30 quam per pati, quod declarans Averroes dicit intellectum per pati non differre a sensu, sed solum per agere, quia non datur sensus agens, sed datur intellectus agens, qui fabricat intelligibilia, quod dicitur abstrahere.

Haec sententia recipienda non est et impugnatur efficacissime argumento Ioannis Gandavensis, licet ipse ad aliud demonstrandum eo
 35 abutatur; nam probare volens intellectum agentem non agere in phan-

³⁷ *Ibid.* ³⁸ AVERROES, *In Arist. De an. III*, t. comm. 18, ed. cit., pp. 437-440. ³⁹ AVERROES, *In Arist. De an. III*, t. comm. 20, ed. cit., pp. 453-454. ⁴⁰ AVERROES, *In Arist. De an. III*, t. comm. 18, ed. cit., p. 440; ALEXANDER, *De an. II (Mantissa)*, 111, 12-14 (trad. lat.: *Alexandri Aphrodisiensis Quaestiones naturales et morales...De anima liber primus Donato interprete et De anima liber II A. Caninio interprete*, Venetiis apud H. Scotum, 1549, f. 50rb).

1017 tasma et eis nihil tribuere, ita argumentatur: intellectus agens, si phan-
 tasmata illuminat, aequae omnia in eis existentia illuminat, aequae omnia
 intelligibilia facit, nec potest unum | expoliare aliis, et ab eis separare et
 facere ut unum sine alio intelligatur;⁴¹ quemadmodum lumen picturam
 aliquam feriens facit aequae omnes eius colores esse visibiles, aequae omnes 5
 illustrat, nec facit ut unum videatur sine alio; ergo intellectus agens nihil
 phantasmatis tribuit, et nihil in eis operatur.

Sed haec consequentia revera inefficax est et Ioannes fallaciam com-
 mittit a secundum quid ad simpliciter;⁴² quia hoc argumentum probat
 quidem intellectum agentem non separare, seu abstrahere unum ab alio, 10
 quoniam aequae illuminat totum phantasma, et omnia quae in eo sunt;
 proinde est efficacissimum ad probandum quod intellectus agens non
 possit facere abstractionem, cum nihil aliud sit abstractio quam separatio
 unius ab aliis, et acceptio unius non acceptis aliis; at non probat intellec-
 tum agentem nil prorsus in phantasmatis operari; operatur enim 15
 aliquid necessarium pro abstractione, licet non faciat ipse abstractionem, ut
 mox declarabimus.

921 Quando enim rem aliquam ab alia re abstrahere volumus et eam su-
 mere | non sumpta illa alia, certum est necessarium esse ut unam ab alia
 distinctam habeamus; quia si confusae et commistae sint, id facere mi- 20
 nime possumus, ut si nobis offeratur aqua vino commista, non est in
 nostra facultate accipere vinum non accepta aqua, quod dicitur abstra-
 here; quod si quispiam aliquo artificio vinum ab aqua separaret, ita ut
 utraque distincta inspicerentur, facile nobis esset unum accipere relicto
 altero. 25

Duo igitur actus considerandi sunt: unus est actus distinguendi rem a
 re, ut distincte appareant; alter est actus accipiendi unam dimissis aliis;
 qui duo actus ad eundem intellectum pertinere non possunt, sed unus ad
 agentem, alter ad patientem, quia si abstrahere est accipere unum dimissis
 aliis, certe non intellectus agentis officium est, sed patientis: hic enim 30
 quidditatem intelligit in phantasmate emicantem, et eam accipit absque
 conditionibus materiae et absque aliis quae in eo phantasmate sunt, et sic
 eam ab aliis abstrahere dicitur; at facere id non posset nisi prius omnia in
 phantasmate distincta apparerent, quae distinctio est opus intellectus
 agentis: huius enim lumen phantasmati adveniens omnia quae in eo sunt 35
 aequae illuminat et facit ut distincte omnia appareant, ut in phantasmate
 equi facit ut distincte appareant natura corporis, natura viventis, natura
 animalis, natura equi, natura quantitatis et natura qualitatis, et sic aliorum

⁴¹ IOANNES GANDAVENSI, *Super libros Arist. De anima subtilissimae quaestiones*, ed. cit., q. 24, ed. cit., f. 87rb-va. ⁴² Cfr. ARISTOTELES, *Soph. elenchi*, 180a21 ss.

accidentium. Haec enim omnia eo phantasmate confusa et indistincta erant, sed ab agente illustrata offeruntur patibili intellectui clara atque distincta, ut ipse ea omnia intuens possit contemplari id quod vult, tam totum confusum, quam singulam quidditatem in eo emicantem, et eam |
5 omissis aliis intelligere.

1018

Hoc idem in coloribus evenit: quando enim debile est in aere lumen, videmus confuse picturam totam, sed colorum distinctionem non videmus; adveniente autem solis lumine distincti apparent omnes colores et omnes tenuissimae lineae, nosque liberi sumus et apti ad intuendum in ea
10 pictura quicquid volumus dimissis aliis; nam primo loco totum confusum inspicimus, postea ad singulas particulas convertimur et intuemur modo hanc sine illa, modo illam sine hac, et hoc visus ipse facit, non lumen, siquidem lumen illustrat solum atque distinguit, visus vero inspicit hanc
15 partem sine illa et illam sine hac. Ea tamen a philosophis abstractio non appellatur, quia ut dicatur proprie abstractio non satis est si una res sine alia accipiatur, sed oportet etiam ut de ordine in ordinem transferatur, quod in visione non evenit. Oculus enim rem hanc accipiens videndam sine aliis non ob id eam transfert ad alium ordinem rei cognoscibilis, quia
20 ibi omnia sensilia sunt, tam totum, quam partes; at intellectus abstrahens transfert rem de ordine in ordinem, seu potius talem translationem factam praesupponit. Fit tamen revera translatio haec ab agente, qui illustrans facit rem e sensili intellectualem, deinde patibilis intellectus eam accipit, et ita abstrahere dicitur. In hoc igitur differt intellectus agens a lumine: quod lumen non transfert colores ad alium gradum cognoscibilitatis, at
25 intellectus agens facit e sensili intellectualem.

922

Ex his igitur patet error Averrois, qui putavit abstractionem esse munus intellectus agentis. Patet etiam error Ioannis Gandavensis, qui ex hoc colligebat intellectum agentem nil tribuere phantasmatibus.⁴³ Tribuit enim revera lumen distinguens, sed nullam electionem facit; haec enim fit
30 ab intellectu patiente, diciturque formaliter abstractio, cum actio intellectus agentis non sit abstractio nisi antecedenter, quia necessario praecedat abstractionem.

Caput VII

35 *Solutio dubii adversus ea quae dicta sunt.*

Sed adversus haec dubium oritur: si enim abstrahere esset munus intellectus patibilis, ergo esset pati, quia officium intellectus patibilis est pati. Id tamen videtur esse falsum et repugnare propriae huius vocis signi-

⁴³ Cfr. *supra* n. 41.

ficationi, nam abstractio actionem potius quam passionem significat, quod argumentum mihi videtur Averroem movisse ad dicendum abstractionem esse operationem intellectus agentis.

Ad hoc dicimus verum quidem illud esse quod ex vi vocabuli sumitur, abstractionem esse actionem, sed negandum esse patibilis intellectus officium esse solum pati, quia licet Aristoteles dixerit intelligere esse |
 1019 pati, quia secundum originem est pati, et facilius ad cognoscendam eius naturam ducimur per pati quam per agere, tamen intelligere est etiam agere; nam cognoscere non in sola specierum receptione, quae passio est, consistit, sed etiam in receptarum iudicatione, quae est actio, quare patibilis intellectus speciem quidem recipiendo patitur, sed eam iudicando agit, et ita agendo dicitur abstrahere, quo fit ut intellectio dicatur actio immanens, quia fit ab ipso patibili intellectu et in^d ipsomet recipitur. Hoc significare voluit Alexander in loco ab Averroee citato, quando dixit intellectum humanum magis declarari per agere quam per pati, hoc est, eius naturam ratione operationis magis in actione quam in passione esse constitutam; quem locum non intelligens Averroes traxit ea verba ad intellectum agentem,⁴⁴ quasi Alexander dicere voluerit intellectum agentem obtinere in anima humana praecipuum locum, et patibili intellectui antecellere, non quidem tempore, sed dignitate, quia nobilius est agere quam pati. Attamen Alexander ibi non de illa actione loquitur quae attribuitur intellectui agenti, sed de illa quae est propria intellectus patibilis, et est speciei receptae iudicatio: vult enim iis verbis significare cognitionem magis in iudicatione quam in receptione consistere; nam si receptio tempore iudicationem praecederet, utique clarum esset intellectionem esse formaliter iudicationem, non receptionem, nisi antecedenter; sed cum simul tempore receptio et iudicatio fiant, dicimus intellectionem esse simul passionem et actionem, sed magis in actione quam in passione consistere.

Ex his colligimus errorem illorum qui dicunt officium esse intellectus agentis producere in intellectu patibili actum intelligendi:⁴⁵ hoc enim
 923 falsum est, quoniam actus intelligendi producitur ab ipsomet intellectu patibili, dum receptam speciem iudicat; agens vero non iudicat, neque iudicium producit, sed id solum praestat, quod antea diximus: iunctus enim phantasmati ipsum aptum reddit ad speciem quidditatis in intellectu patibili imprimendam; propterea, si intellectio esset sola receptio in intel-

^d in om. 1607

⁴⁴ Cfr. *supra* n. 40. ⁴⁵ Cfr. IOANNES GANDAVENSIS (JOHN OF JANDUN), *Super libros Arist. De anima subtilissimae quaestiones*, Venetiis apud Iunctas, 1552, ff. 86rb-88vb; cfr. A. NIFO, *De intellectu libri sex*, Venetiis apud H. Scotum, 1553, f. 34rb.

lectu patibili, absque dubio dicendum esset ab intellectu agente una cum phantasmate produci actum intelligendi in intellectu nostro, cum species impressa idem sit quod intellectio. Sed quoniam intellectio non est sola receptio, sed etiam iudicatio, immo est praecipue iudicatio, et haec fit a
 5 solo intellectu patiente, siquidem ipse ad iudicandam speciem est sibi sufficiens ex propria sua natura sine ope intellectus agentis, ideo non dicimus intellectum agentem producere intellectionem in intellectu patiente. Hoc enim neque solus facit, neque phantasmatis iunctus, nisi ut causa re|motata et antecedens; causa enim proxima et aequata est ipsemet
 10 patibilis intellectus, qui ex sua natura speciem receptam iudicat.

1020

Caput VIII

Collectio officiorum intellectus agentis septem propositionibus.

15 Quae igitur sint officia intellectus agentis in nostra intellectione satis ex iis quae diximus manifestum est. Ut autem omnia quae hactenus declaravimus breviter colligamus, tota rei veritas iuxta Aristotelis sententiam in his septem assertionibus iam a nobis satis superque demonstratis constituta est.

20 Prima assertio est: intellectus agens respectu obiectorum non est agens, sed perfectio et forma quae ipsis^e phantasmatis iuncta perficit ipsa, et facit ut sint obiectum actu, hoc est, idoneum ad movendum intellectum patibilem.

25 Secunda est: intellectus agens iungitur obiectis extra intellectum patibilem, videlicet ut in phantasia existentibus.

Tertia est: intellectus agens dicitur agens respectu intellectus patientis, quia in ipsum solum agit.

30 Quarta est: hic intellectus non ita agit in intellectum patibilem ut sit agens distinctum et seiunctum a phantasmatis, sed ut actus phantasmatum, ita ut ex phantasmatis et intellectu agente constituatur unum agens imprimens in intellectu patibili speciem universalis et quidditatis, quia phantasmata propriis viribus non essent apta ad imprimendam aliam speciem quam singularis confusi.

35 Quinta, quae ex hac quarta deducitur, est: intellectus agens est agens ut intelligibilis, non ut intellectus, et agit ad modum obiecti; quare quatenus est agens non est formaliter intelligens, quanquam ex hoc infertur necessario ipsum esse alterum intellectum, quia omne actu intelligibile est intellectus.

---

^e ipsi 1607

Sexta est: intellectus agens non producit in intellectu patibili actum intelligendi, sed ipsemet patibilis intellectus hunc actum producit dum receptam speciem iudicat.

924 Septima est: officium abstrahendi non est intellectus agentis, sed est proprium intellectus patibilis, ita tamen ut abstractio ex necessitate prae- 5
supponat operam intellectus agentis, qui phantasmata illustret, et claras
atque conspicuas esse faciat omnes naturas et quidditates quae in phan-
tasmatis insunt, ut postea patibilis intellectus accipere possit id quod
vult, et alia dimittere, quod vocatur abstrahere: quare abstractio formaliter
sumpta est opus solius intellectus patientis, sed antecederet est opus 10
etiam intellectus agentis, cuius operam abstractioni praecedere necessarium est.

Caput IX

1021

| *Quid sit intellectus agens variae aliorum sententiae.*

15

Cognitis officiis intellectus agentis est quoque eius natura consideranda, quod etiam Aristoteles fecit, sed ita breviter et obscure, ut per eius dicta non satis liquere videatur quisnam sit apud eum intellectus agens; quo factum est ut interpretes ad varios et inter se contrarios sensus verba 20
Aristotelis traxerint. Nos igitur aliorum sententias summa brevitate complectendo ratione duce pervestigabimus quisnam sit apud Aristotelem intellectus agens.

Necesse est intellectum agentem vel esse eundem secundum substantiam cum intellectu patiente, ut multi arbitrantur, adeo ut non sint duo 25
intellectus essentialiter distincti, sed unus, qui sola ratione distinguatur; vel distinctum esse essentialiter ab intellectu patiente, et duas esse formas, non unam, quae etiam plurimum sententia fuit.

Qui dicunt intellectum agentem et intellectum patientem non esse duas formas, sed unam, quae sola ratione distinguatur in duas, variis modis id 30
asserunt. Simplicius dicit unam esse humanae mentis substantiam, quae dicitur possibilis quatenus est progressa in corpus, et dicitur agens quatenus in se manet;⁴⁶ quam eandem sententiam Themistio quoque et Averroem multi posteriores attribuunt. Ego tamen puto Themistium et Averroem statuisse intellectum agentem distinctum essentialiter a patiente, ita ut sint 35
duae formae et duae intelligentiae distinctae, et ambae humanae; hanc enim sententiam legere apud Themistium possumus in cont. 20 lib. III *De*

⁴⁶ SIMPLICIUS, *In Arist. De an. III*, ed. M. HAYDUCK, 241,32-242,15 (ed. lat.: *Simplicii commentarii in libros De anima Aristotelis*, ed. cit., pp. CVIII-CXII).

anima,⁴⁷ et apud Averroem in comm. 4, 5, 18, 20 eiusdem libri,⁴⁸ ubi hos duos intellectus vocat duas substantias aeternas et alia multa dicit quae significant ipsum existimasse duas esse substantias, non unam; quod si Themistius et Averroes quandoque dicere videantur unum esse intellectum, consideranda sunt utriusque verba, nam unum appellant id quod ex eis tanquam ex materia et forma conflatur; nunquam enim dixerunt eos esse essentialiter unum eo modo quo Simplicius existimavit.

Alii fuerunt –eaque fuit antiqua opinio relata et confutata a Themistio in loco praedicto⁴⁹– qui dixerunt unum esse intellectum secundum substantiam, qui dum est in mera potestate et omni cognitione caret, possibilis dicitur; dum autem habet habitus dignitatem^f, quae sunt prima principia per se nota, vocatur agens, quia horum principiorum cognitio est activum principium scientiae conclusionum, in quam sententiam ducti sunt ob Aristotelis verba in cont. 18 lib. III *De anima*, quando dixit intellectum agentem esse | habitum quendam:⁵⁰ videtur enim non potuisse alium habitum significare quam habitum principiorum.

1022 | 925

Ab hac sententia parum recessit Ioannes Grammaticus, qui putavit eundem patibilem intellectum, quatenus habet habitus non modo principiorum, sed etiam conclusionum, vocari agentem, quoniam dum habet scientiarum habitus acquisitos, potest agere quando vult, quemadmodum Aristoteles dixit, ideoque vocatur intellectus agens, quia potest arbitrato suo exire in actum; et in hanc opinionem ipse quoque Ioannes incidit ob illa Aristotelis verba quibus intellectum agentem dixit esse habitum quendam.⁵¹

Demum D. Thomas putavit intellectum agentem et intellectum patientem non duas formas esse, sed duas facultates eiusdem animae rationalis, quae ratione potentiae passivae dicatur intellectus passibilis, et ratione potentiae activae dicatur intellectus agens;⁵² quare apud eum non sunt duae partes animae, nisi prout nomen partis pro facultate seu potentia sumitur. Ideo eius sententia iure numeratur in opinionibus illorum qui

^f dignitatem 1607 > dignitatum 1590 1597

⁴⁷ THEMISTIUS, *In Arist. De an. paraphrasis*, ed. R. HEINZE, 99-100 (ed. lat.: THÉMISTIUS, *Commentaire sur le traité De l'ame d'Aristote*, traduction de G. De Moerbeke, ed. G. Verbeke, 1957, pp. 226-228).

⁴⁸ AVERROES, *In Arist. De an. III*, t. comm. 4, ed. cit., pp. 383-386; t. comm. 5, pp. 411-412; t. comm. 18, pp. 437-440; t. comm. 20, p. 447.

⁴⁹ Cfr. *supra* n. 47.

⁵⁰ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437).

⁵¹ IOANNES PHILOPONUS (GRAMMATICUS), *In Aristot. libros De anima commentariis*, ed. M. Hayduck, 538,7 y ss. (trad. lat.: *Ioannis Alexandrei In tres libros De anima Aristotelis*, Venetiis apud H. Scotum, 1554, ff. 86vb-87rb).

⁵² Cfr. THOMAS AQUINAS, *S. theol.*, I, q. 79, a. 4, co.; *In Sent.*, II, d. 17, q. 2, a. 1, co.; *S. contra Gent.*, II, 76-78; *In De an.*, III, lect. 10; *Quaest. de anima*, a. 5., co.; *Quaest. de sp. creat.*, a. 10., co.

dicunt intellectum agentem et intellectum patientem non esse duas substantias distinctas, sed unam, quae sola ratione distinguatur.

Caput X

Confutatio omnium opinionum eorum qui dicunt intellectum agentem et intellectum patientem esse unam et eandem substantiam. 5

Hae omnes sententiae quibus statuitur hos duos intellectus unam esse substantiam falsae sunt, et cum principiis Aristotelis minime convenire possunt. Quod prius communiter adversus omnes ostendemus postea vero etiam singillatim eas considerando proprios cuiusque errores patefaciemus. 10

Imprimis certum est Aristotelem existimasse nullum simplex posse movere seipsum, sed quicquid movetur ab alio moveri. Hoc enim legimus ab eo fuse demonstratum in VII et VIII *Physicorum*,⁵³ idque in ipsa quoque anima impossibile esse docuit in I lib. *De anima*, quando confutavit illorum sententiam qui dicebant animam movere seipsam.⁵⁴ Non potest igitur eadem humanae mentis substantia, cum sit forma simplex, esse simul agens et patiens respectu sui ipsius; nec satis est distinctio secundum rationem, quia si hoc sufficeret, de omni re simplici hoc idem dicere possemus: eam habere facultatem agendi et facultatem patiendi, et ita agere in seipsam ratione diversarum virium. Hoc tamen absurdum est, nec secundum Aristotelem concedendum; ergo similiter in intellectu est absurdum, qui cum sit simplex, non potest simul esse perfectus et imperfectus, potestate et actu, et in seipsum agere et seipsum ducere de potestate ad actum, de imperfectione ad perfectionem. 15 20 25

1023

Patet autem Aristotelem in cont. 17 lib. III *De anima* invenisse intellectum agentem propter patientem, et ut in ipsum agat,⁵⁵ sicut antea demonstravimus: ergo non possunt esse unus et idem intellectus secundum substantiam. Potest quidem eadem res habere et agendi et patiendi facultatem respectu diversorum, ita ut ab uno patiatur et in aliud agat, sed non respectu sui ipsius, nempe ut in se agat et a se patiatur, nisi habeat in seipsa partes secundum substantiam distinctas quibus hae duae contrariae vires attribuantur. Exempla quoque ab Aristotele adducta in cont. 17 et 18 libri III *De anima* hoc idem demonstrant:⁵⁶ in tota enim natura videmus semper agens distinctum esse secundum substantiam a patiente, sic omnis ars agens distincta est essentialiter a materia patiente. Aristoteles autem 30 35

926

⁵³ Cfr. ARISTOTELES, *Phys.*, VII, 1, 241b33 ss.; VIII, 4, 254b7 ss. ⁵⁴ Cfr. ARISTOTELES, *De an.*, I, 3, 405b31 y ss. ⁵⁵ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-14; t. 17 (ed. cit., p. 436). ⁵⁶ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-17; tt. 17-18 (ed. cit., pp. 436-437).

dixit intellectum agentem ita se habere ad intellectum patientem, ut ars se habet ad materiam, ergo voluit eos secundum substantiam esse distinctos.

Hoc idem significat exemplum luminis:⁵⁷ lumen enim est essentialiter distinctum et a colore cui iungitur, et a visu in quem agit. Putavit autem
 5 Aristoteles quem locum habet lumen in visione eundem habere intellectum agentem in intellectione: censuit igitur hunc esse distinctum essentialiter et ab intellectu patiente, et ab obiectis intelligibilibus.

Ipsa quoque ratio qua Aristoteles ad ostendendum intellectum agentem usus est hoc idem demonstrat: probat enim dari intellectum agentem
 10 eo quod datur intellectus patiens;⁵⁸ eos igitur statuit tanquam duos, non tanquam unam substantiam, quoniam argumento illo hoc non ostenditur. Nam si Aristoteles id quod isti comminiscuntur ostendere voluisset, probare non debuisset dari intellectum agentem quia detur intellectus patiens, sed solum ostendere eundem intellectum patientem, de quo antea
 15 loquutus erat, activam quoque vim habere, ratione cuius dicitur etiam agens. Hoc tamen neque dixit, neque significavit modo ullo Aristoteles, sed omnia quae ibi dicit contrarium indicant, ut modo dicebamus.

Hoc idem declarant illa quae ibidem dicuntur postea ab Aristotele in cont. 19 et 20:⁵⁹ inquit enim agens esse honorabilius patiente; inquit
 20 intellectum agentem esse actionem secundum substantiam; inquit ipsum nil aliud esse quam id quod est, nempe puram quidditatem et purum actum, immo ipsummet esse; at in cont. 5 dixerat intellectum patibilem nihil esse nisi puram potestatem.⁶⁰ quomodo igitur sunt essentialiter idem si alterius natura et essentia est actus purus, ita ut sit idem essentialiter
 25 cum sua operatione, alterius vero est pura potestas? Dixit etiam intellectum agentem semper intelligere, patientem vero non semper, quod manifeste denotavit eos esse duas distinctas substantias, nam eadem substantia dici non potest simul intelligens et non intelligens.

1024

Quoniam igitur Aristoteles nihil unquam dixit quod significare potuerit unam esse horum duorum intellectuum substantiam, immo omnia eius
 30 verba denotant eorum differentiam substantialem, et ratio quoque Aristotelis hoc demonstrat, vanae et falsae sunt omnes sententiae quibus quovis modo statuatur unam et eandem horum duorum intellectuum esse substantiam.

35 Si vero singulas praedictas opiniones seorsum considerare velimus, opinio Simplicii ab Aristotele alienissima est. Nam secundum Simplicium non est essenziale intellectui esse potestate, sed id per accidens ei contin-

⁵⁷ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437). ⁵⁸ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-14; t. 17 (ed. cit., p. 436). ⁵⁹ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a17-25; tt. 19-20 (ed. cit., pp. 440-443). ⁶⁰ ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429a21-24; t. 5 (ed. cit., p. 387).

927 git, nempe quatenus progreditur | in corpus.⁶¹ Aristoteles tamen vult illud
 ei essentielle esse: inquit enim nullam esse aliam eius naturam nisi meram
 potestatem.⁶² At si sequamur Simplicium, intellectus essentialiter est
 purus actus, per accidens vero est pura potestas: igitur haec sententia est
 contraria opinioni Aristotelis, et est potius platonica quam peripatetica. 5
 Unde colligere possumus eam nec Themistio, nec Averroi adscribendam
 esse; hi namque in Aristotele interpretando non solent uti dogmatibus
 platoniorum, quod Simplicius ubique fecit.

Alia quoque opinio eorum qui dixerunt intellectum agentem esse
 ipsummet intellectum patibilem ut habentem principiorum habitus, vel 10
 etiam habitus conclusionum, ut Ioannes Grammaticus existimavit,⁶³ non
 est opinio Aristotelis, quoniam Aristoteles intellectum in habitu mani-
 feste distinxit ab intellectu agente, cum de utrisque separatim egerit, et
 intellectum in habitu consideravit in ipso tractatu qui est de intellectu
 patibili.⁶⁴ Dixit etiam intellectum in habitu non semper esse actu intelli- 15
 gentem, sed quandoque etiam potestate; agentem vero dixit semper esse
 intelligentem.⁶⁵ Denique si illa omnia quae de intellectu agente in cont. 19
 et 20 dicuntur consideremus,⁶⁶ manifestissimum est ea non posse ac-
 commodari intellectui in habitu, illud praesertim, quod dixit intellectum
 agentem esse per essentiam suam actionem, nam intellectus in habitu, 20
 cum quandoque non intelligat actu, non est per essentiam sua operatio.
 Alia quoque multa in ea parte dicuntur ab Aristotele ex quibus hoc osten-
 ditur, quae missa facio ut in re manifesta.

Neque suffragantur huic sententiae verba Aristotelis in cont. 18,⁶⁷
 dicentis intellectum agentem esse habitum quendam: non enim quemlibet 25
 habitum significavit, neque illum quem isti respexerunt, sed talem quale
 est lumen; lumen vero non est habitus ipse videndi, neque est species
 coloris in oculo recepta, sed est quoddam externum ab externo principio
 adveniens distinctum et a visione, et ab obiectis, et a facultate visiva, et ab
 ipsa habilitate videndi; talis igitur habitus est intellectus agens, qui extrin- 30
 secus accedens producit in intellectu patibili scientiarum habitus a quibus
 ipse patibilis intellectus vocatur in habitu; quare intellectus agens non est
 talis habitus a quo dicatur intellectus in habitu.

Opinio quoque D. Thomae non est Aristoteli consentanea et proprias
 patitur difficultates. Nam cum in intellectu patibili cognoverit et vim 35

⁶¹ SIMPLICIUS, *In Arist. De an. III*, ed. M. Hayduck, 241,32-242,15 (ed. lat. cit., pp. CVIII-CXII).

⁶² ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429a21-24; t. 5 (ed. cit. p. 387). ⁶³ IOANNES PHILOPONUS (GRAMMATICUS), *In Aristot. libros De anima commentariis*, ed. M. Hayduck, 538,7 y ss. (trad. lat. cit.: ff. 86vb-87rb).

⁶⁴ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437). ⁶⁵ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a17-25; tt. 19-20 (ed. cit., p. 442-443).

⁶⁶ Cfr. *supra* n. 65. ⁶⁷ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437).

5 patiendo et vim agendi, in ambiguitatem lapsus est, credens vim activam
 quam patibilis intellectus habet esse intellectum agentem, quod minime
 verum est, quia intellectus agens debet agere in intellectum patibilem, ut
 antea demonstravimus; igitur si esset vis illa activa quam habet intellectus
 10 patibilis, idem ageret in seipsum, quod minime dicendum est. Nos vero
 iam diximus quae sit vis activa quam habet intellectus patibilis: est enim
 vis iudicativa obiecti recepti, quae non est dicenda intellectus agens, quia
 non est vis agendi in ipsummet intellectum patibilem, sed potius in
 obiecta quodammodo, dum ea iudicat. Thomas igitur non in hoc erravit,
 15 quod posuerit in intellectu patibili vim passivam et vim activam, hoc est,
 et vim recipiendi et vim iudicandi; etenim nos quoque utramque concedi-
 mus. Sed in eo erravit, quod putavit vim hanc activam ab Aristotele vo-
 cari intellectum agentem. Sed mox ostendemus D. Thomam proxime
 omnium ad mentem Aristotelis accessisse, neque in ipsa re, sed in sola
 20 ferme appellatione aberrasse.

Caput XI

*Quod necessarium sit intellectum agentem esse formam abiunctam a materia per essen-
tiam.*

20 Quoniam igitur nullum dogma secundum Aristotelem defendi potest
 quo dicatur intellectum patientem et intellectum agentem esse unam et
 eandem substantiam, restat ut sint duae substantiae essentialiter distinc-
 tae, quae absque dubio sententia Aristotelis fuit. Hoc autem si ita est,
 25 sequitur necessario intellectum agentem esse formam immaterialem et a
 materia prorsus abiunctam, quod facile ostendo argumento sumpto ab
 intellectu patiente: is enim vel est forma separata a materia nec dans esse
 homini, ut Averroes existimavit,⁶⁸ vel est forma materiam informans et
 hominem constituens, ut Alexander et latini omnes arbitrantur.⁶⁹ Si est
 30 forma abiuncta a materia, multo magis oportet intellectum agentem esse a
 materia separatum, cum sit nobilior patiente. Si vero intellectus patibilis
 est forma constituens hominem, agens, | qui patiente praestantior est, non
 potest esse forma informans materiam, quia si intellectus patibilis est
 forma specifica qua homo est homo, ergo omne illi superveniens in ho-
 35 mine et excellentius ipso, excedit humanam naturam, nec potest esse

⁶⁸ Cfr. AVERROES, *In Arist. De an. III*, t. comm. 5, ed. cit. 392-393; t. comm. 19, ed. cit., p. 442.

⁶⁹ Cfr. ALEXANDER APHRODISIENSIS, *De an.*, 81,14-82,15 (trad. lat. cit., f. 45vb); ALBERTUS MAGNUS, *De anima*, III, tr. 2, cap. 12 (ed. C. Stroick, pp. 192b-193a); THOMAS AQUINAS, *S. theol.*, I, q. 76, a. 1, co.; *S. contra Gent.*, II, 68-70; *In De an.*, II, lect. 4; III, lect. 7; *Quaest. de creat.*, a. 2; *Quaest. de anima*, a. 1; a. 2.

forma informans, quia nulla forma informans nobilior potest ultimae ac specificae differentiae supervenire, sed ita superveniet ut nauta supervenit navi iam constitutae et formatae. Omnibus igitur modis fateri oportet intellectum agentem non esse alicuius corporis formam, sed esse substantiam penitus immaterialem.

Hoc etiam significarunt omnes conditiones intellectui agenti ab Aristotele attributae in III lib. *De anima*: nam in cont. 19 dixit ipsum esse separatum et immistum et impatibilem;⁷⁰ et has conditiones probavit ex eo: quod est secundum suam substantiam actio, id est, quoniam per essentiam est sua operatio. Haec enim non est quarta conditio, ut multi graecae linguae ignari arbitrantur, sed est probatio, et medius terminus per quem tres illae conditiones ostenduntur, ut in graecis verbis manifestum est, quae sunt haec: «τῆ οὐσίᾳ ὄν ἐνέργεια». Hic enim loquendi modus apud graecos probativus est, ut etiam notare possumus in cont. 14 lib. IV *Meteorologicorum*,⁷¹ et pluribus aliis in locis, et significat: cum secundum substantiam suam sit actio –«ἐνέργεια» enim est operatio– et in omnibus formis materialibus est distincta ab essentia, in formis vero a materia abiunctis est idem quod essentia, sicut in lib. *De mente humana* declaravimus;⁷² quoniam igitur secundum suam essentiam est sua operatio, | Aristoteles inde colligit eum esse a materia separatum, non commistum corpori modo ullo et prorsus impatibilem, nam pati est propter materiam;⁷³ quare omne carens materia expers est omnis passionis.

Quod autem secundum essentiam sit actio satis habet ibi ostendere Aristoteles a posteriori, argumento sumpto ab intellectu patiente; nam ipse quoque, dum actu intelligit, fit idem quod res intellecta et quod sua operatio: cum ergo hoc notet perfectionem et competat intellectui patienti, debet etiam agenti competere, immo et modo praestantiore, cum agens sit patiente nobilior. Quoniam igitur patienti intellectui competit ut sit sua operatio, quia aliquando solum –non semper– est sua operatio, nempe tunc quando actu intelligit, sed ei competit per aliud a quo perficitur, necesse est ut agenti competat per essentiam; id enim per quod aliud tale est, per se tale esse debet.⁷⁴

⁷⁰ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a17-20; t. 19 (ed. cit., p. 440). ⁷¹ ARISTOTELES, *Meteorol.*, IV, 2, 379b15-18; t. 14 (ed. *Apud Iunctas*, f. 470rE). ⁷² ZABARELLA, *De mente humana* (*De rebus nat.*, ed. 1607, coll. 68-969). ⁷³ Cfr. ARISTOTELES, *De gen.*, II, 9, 335b29-31; *De an.*, II, 1, 412a9-10; *Metaph.*, XII, 2, 1069b8-34. ⁷⁴ Cfr. ARISTOTELES, *Metaph.*, II, 1, 993b24-26; *Anal. post.*, I, 2, 72a29-32; ALEXANDER APHRODISIENSIS, *De an.*, 88,26-89,8 (trad. lat. cit., f. 46vb).

Haec illius loci vera interpretatio, non quam multi putant, qui dicunt verba illa «honorabilius enim est⁸ agens patiente»⁷⁵ et alia quae sequuntur dirigi ad probandum quod intellectui agenti competant tres illae conditiones: separatus, immistus et impatibilis. Probationem autem talem esse
 5 competunt intellectui patienti, ergo etiam agenti, qui honorabilior est, sed de|cipiuntur quoniam verba illa pertinent ad probanda proxime praecedentia, non illa quae remotiora sunt: non enim probat Aristoteles tres illas conditiones, sed probat medium quo illas ostenderat, quemadmodum series verborum manifeste demonstrat; immo neque ostendere poterat illas tres conditiones agenti competere ex eo quod compe-
 10 tant patienti, sicut illi comminiscuntur, quia ratio esset fallax et aequivoca, cum illae conditiones alio modo agenti competant, alio patienti, neque de utroque in eadem significatione accipiantur; nam in cont. 7 Aristoteles intellectum patientem vocaverat «separatum»,⁷⁶ scilicet ab
 15 organo, ut praecedentia verba a contrario sensu demonstrant; at in 19 agentem vocat «separatum» penitus a materia,⁷⁷ et intellectum patientem vocaverat in cont. 4 «non mistum cum obiectis»,⁷⁸ et in 6 «non mistum cum parte aliqua corporis in recipiendo species»;⁷⁹ at in 19 agentem vocat «non mistum cum corpore aut cum ulla alia re ullo modo»,⁸⁰ tam
 20 secundum esse quam secundum operari, cum in eo operatio ab essentia non distinguatur; et in cont. 3 intellectum patientem vocaverat «ἀπαθῆ»,⁸¹ hoc est, non affectum naturis suorum obiectorum, eamque conditionem absque dubio adduxit ut communem intellectui cum sensu, quoniam id quod aliqua est recepturum non debet illa habere
 25 actu in sua essentia, sed potestatem solum recipiendi; at in 19 intellectum agentem vocat «ἀπαθῆ»,⁸² hoc est, impatibilem penitus; patet enim graecum nomen «ἀπαθῆς» aequè utrumque significare, et in cont. 3 non posse significare impatibile, sed affectione carens; in 19 autem sumi pro impatibili; nec mirum si in alio et alio sensu haec illis attribuuntur, cum ex diversis mediis ab Aristotele colligantur, neque eadem
 30 ratione utrique intellectui competant, nam patienti com|petunt quatenus est mera potestas, et inferuntur ex eo quod patiando intelligit. Agenti autem competunt quatenus est purus actus, et inferuntur ex eo

1027

930

⁸ est enim 1607

⁷⁵ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a18-19; t. 19 (ed. cit., p. 440). ⁷⁶ ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429a29-b5; t. 7 (ed. cit., p. 417). ⁷⁷ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a17-20; t. 19 (ed. cit., p. 440). ⁷⁸ ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429a18-20; t. 4 (ed. cit., p. 383). ⁷⁹ ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429a24-29; t. 6 (ed. cit., p. 413). ⁸⁰ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a18-19; t. 19 (ed. cit., p. 440). ⁸¹ ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429a15-18; t. 3 (ed. cit., p. 381). ⁸² ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a18-19; t. 19 (ed. cit., p. 440).

quod agit et est per essentiam sua actio. Quomodo igitur possunt hae conditiones de utroque intellectu idem significare, si ex oppositis mediis de utroque colliguntur? Igitur de intellectu agente significant separationem a materia, cum ex hoc medio deducantur, quod secundum essentiam est sua operatio, quae conditio intellectui patienti non competit, saltem prout in humano corpore sumitur, siquidem non alio modo ab Aristotele unquam consideratum fuisse manifestum est. 5

Praeterea, in cont. 20 inquit Aristoteles intellectum agentem esse semper intelligentem et esse id quod est, hoc est, esse actum purum et ipsammet entitatem,⁸³ ut in sequentibus declarabimus, quae omnia significant mentem a materia abiunctam per essentiam. Adde quod si in cont. 19 tria illa attributa adducerentur ut eadem quae prius intellectui patienti ascripta erant, debuisset Aristoteles coniunctione uti dicendo «et hic | quoque intellectus separatus, immistus et impatibilis», attamen inquit absolute «et hic intellectus»,⁸⁴ qui loquendi modus denotat ea adduci ut propria agentis. 10 15

Caput XII

Quod intellectus agens non possit esse ulla intelligentia praeter illas quae movent caelestes orbes. 20

Cum igitur intellectus agens sit substantia abiuncta a materia per essentiam et nomine intelligentiae appellanda, necesse est ut vel sit aliqua ex intelligentiis superioribus quae caelos movent, vel aliqua alia illis inferior forma quae vel Angelus, vel Daemon, vel intelligentia appellanda esse dicatur, et sit hominis propria, et ad perficiendam humanam mentem peculiariter applicata, et illi copulabilis ut forma iungitur materiae, quae fuit Averrois ac Themistii sententia, quam etiam Marino Plotinus attribuit.⁸⁵ Quodnam igitur horum asserendum sit ratione duce investigemus. 25

Imprimis id nobis firmum et indubitatum fundamentum statuendum est de substantiis per essentiam a materia abiunctis loqui non esse munus philosophi naturalis, sed solius metaphysici; testatur hoc Aristoteles in primo cap. I lib. *De partibus animalium* dicens non esse officium philosophi naturalis agere de intellectu et hanc rationem adducens, quia ad naturalem philosophum non attinet loqui de rebus a materia abiunctis, intellectus autem a materia abiunctus est.⁸⁶ Averroistae efficaciter tueri contendunt 30 35

⁸³ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a20-25; t. 20 (ed. cit., p. 443). ⁸⁴ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a17-20; t. 19 (ed. cit., p. 440). ⁸⁵ Cfr. IOANNES PHILOPONUS (GRAMMATICUS), *In Aristot. libros De anima commentariis*, ed. M. Hayduck, 535,30 y ss. ⁸⁶ ARISTOTELES, *De part. animal.*, I, 641a32-b10.

Aristotelem ibi loqui de intellectu humano, quod quidem nos eis condonamus; quicquid igitur est in anima humana abiunctum a materia, sive sit patibilis intellectus, qui dicatur non esse forma corporis, sive intellectus agens, certum est illud non posse a philosopho naturali secundum essentiam cognosci, sed solum respectu humani corporis, quod quidem Averroistae non negant; id enim est munus solius metaphysici, ut asserit Aristoteles eo in loco. Quoniam igitur intellectus agens est substantia | separata, certum est declarationem essentiae ipsius non ad naturalem pertinere, sed ad metaphysicum: naturalis enim considerare ipsum non potest nisi prout est agens respectu humani intellectus.

931

At obiiciet aliquis: quomodo igitur potuit Aristoteles in cont. 19 et 20 lib. III *De anima*⁸⁷ considerare eius conditiones ad essentiam ipsius absolute sumptam pertinentes? Ex huius dubii solutione artificium Aristotelis et eius de intellectu agente sententia manifesta fiet. Pertinebat quidem ad naturalem philosophum sola consideratio officiorum intellectus agentis, quoniam haec respectum notat ad intellectum humanum, sed videns Aristoteles nos in hac acquieturos non fuisse, et se animos nostros dubios et suspensos reliquisse, nisi de ipso intellectu agente quidnam secundum se sit aliqua | ibi subiunxisset, ideo dicere aliqua breviter voluit ad eius essentiam attinentia; sed ita breviter et obscure, ut satis aperte significaverit se ea tangere tanquam aliena a naturali philosophia. Solet enim ubique Aristoteles, quando ex professo alicuius rei definitionem seu essentielles conditiones proponit, eas diligentissime declarare, ut in plurimis locis quisque notare potest. Ibi tamen de praestantissima atque ignotissima loquens quasdam essentielles eius conditiones in medium profert absque ulla earum declaratione, ut eas leviter tangendo, nec declarando, significaret earum et ipsius intellectus agentis considerationem ad eum locum non pertinere; ideo notare eo in loco et in aliis quoque possumus non esse absurdum si in disciplina aliqua quandoque tangatur id quod ad aliam disciplinam pertinet; immo illud interdum necessarium esse: cum enim res omnes magno inter se ordine et nexu coniunctae sint, scientias quoque contemplativas ita inter se coniunctas esse oportuit, ut una attingeret aliquando ea quae sunt alterius. Hoc enim non est absurdum, si leviter et cum moderatione fiat, quemadmodum eo in loco facit Aristoteles, quod etiam alias notavimus de postremo capite lib. VIII *Physicorum*, in quo agit de primi motoris impartibilitate, quae ad metaphysicum potius quam ad naturalem philosophum pertinebat.⁸⁸

1029

⁸⁷ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a17-25; tt. 19-20 (ed. cit., pp. 440-443).

⁸⁸ Cfr.

ARISTOTELES, *Phys.*, VIII, 10, 266a10 y ss.

Ex ea igitur obscura et imperfecta consideratione conditionum intellectus agentis manifeste colligimus ipsum tanquam substantiam a materia abiunctam per essentiam non ad naturalem philosophum, sed ad metaphysicum pertinere; idque etiam alio Aristotelis testimonio comprobatur, nam in VII *Metaphysicorum*, cont. 6, inquit esse posterius considerandum an praeter sensiles substantias aliqua alia detur abiuncta a materia, an non detur.⁸⁹ Idem etiam in cont. 29 lib. XII inquirendum proponit;⁹⁰ is enim proprius locus est in quo Aristoteles ex professo de talibus substantiis accurate pertractat. Hoc igitur proponens in dictis locis Aristoteles denotat non esse ante libros *Metaphysicos* nobis cognitam aliquam substantiam a materia separatam. 5 10

Videamus igitur quas substantias a materia abiunctas consideret Aristoteles in eo XII lib. Certe nullas alias considerat praeter illas quae caelos movent; docet enim tot esse intelligentias, quot sunt orbes moti, nec dicere aliquis potest intelligentiam humanam una cum caelestibus ibi ab Aristotele sumi et in orbibus motis numerari etiam sphaeram humanam, ut aliqui dicere ausi sunt; nam legentibus cont. 43 et 44 illius XII lib.⁹¹ patet Aristotelem dicere tot esse substantias a materia separatas, quot sunt orbes; quot autem sint orbes, sumendum esse ex astrologia, atqui astrologus non considerat orbem humanum, sed solos caelestes: ergo Aristoteles ibi nullam aliam intelligentiam considerat praeter illas quae movent orbes caelestes. Hoc igitur | de Aristotele certissimum est: ipsum nec daemones cognovisse neque formam ullam a materia abiunctam inferiorem intelligentiis quae movent caelos; quare si intellectus agens est forma separata, non potest secundum Aristotelem esse daemon aliquis, neque intelligentia peculiariter homini applicata inferior caelestibus et superveniens formae informanti qua homo est homo. Restat igitur ut non possit esse alia substantia abiuncta a materia quam una ex eis quae movent sphaeras caelestes, cum praeter eas nullam aliam substantiam separatam Aristoteles in libris *Metaphysicis* consideraverit. 15 20 25 30

Aliqui tamen dicere ausi sunt solas quidem caelestes intelligentias expresse ibi ab Aristotele nominatas fuisse, implicite tamen eadem tractatione comprehensam esse etiam humanam intelligentiam; cum enim eiusdem generis sint, id quod de illis dicitur de humana quoque dictum intelligitur. Sed hoc vanum est: non enim obiectionem nostram effugiunt, cum Aristoteles de solis illis intelligentiis quae movent orbes se agere 35

⁸⁹ ARISTOTELES, *Metaph.*, VII, 2, 1028b26-30; t. 6 (ed. *Apud Iunctas*, f. 157rC). ⁹⁰

ARISTOTELES, *Metaph.*, XII, 6, 1071b4-11; t. 29 (ed. *Apud Iunctas*, vol VIII, f. 313rC-E). ⁹¹

ARISTOTELES, *Metaph.*, XII, 8, 1073a24-b11; tt. 43 y 44 (ed. *Apud Iunctas*, ff. 326vH-327rD).

affirmet.⁹² Adde quod huic humanae intelligentiae non competunt conditiones ab Aristotele caelestibus attributae; eas enim primo loco invenit ex aeterno motu et eas primum cognovit ut semper moventes uno continuo motu; humana vero, si datur, non semper orbem suum uno continuo motu movet, quare sub eam tractationem reduci minime potest. Non est igitur verum id quod illi dicunt de intelligentia humana esse intelligenda illa omnia quae de caelestibus ab Aristotele declarantur. Proinde si de hac quoque ibi agere voluisset, eam absque dubio nominare seorsum et eius proprias condiciones per quas a caelestibus discrepat
 5 expresse declarare debuisset. Manifestum igitur est nullas alias substantias a materia abiunctas Aristoteli cognitatas fuisse praeter intelligentias caelorum motrices, quas dari ex aeterno motu demonstravit; et haec omnia ita firmis nituntur fundamentis, ut nullum certe subterfugendi aut cavillandi locum relinquunt. Igitur Themistii et Averrois sententia de intellectu
 10 agente non est Aristotelis, neque ulla ratione defendi potest.
 15

Caput XIII

Quod intellectus agens non possit esse alia intelligentia nisi omnium prima.

20 Cum igitur mens agens non possit esse nisi aliqua caelestium mentium quae caelos movent, quaenam ex eis erit intellectus agens? | An suprema, quae Deus est, an aliqua ex aliis quae secundae intelligentiae appellantur? Ratio nos cogit ut solam primam hoc munere fungi posse fateamur; etenim reliquae omnes sunt virtutes particulares et ad movendos singulae
 25 proprios orbis peculiariter applicatae,⁹³ neque habent vim universalem quae ad rerum omnium regimen extendatur. | Sola prima est eiusmodi, quia non solum primum orbem movet, sed totum simul caelestem globum, immo et mundum universum, et est prima omnium rerum causa, omnia gubernans, omnia perficiens, omnia conservans virtute sua diffusa
 30 per omnia. Haec enim quamvis ubique sit et omnibus rebus adsit, non omnibus tamen intelligendi facultatem praebet, sed homini soli, quod optime declaratur ab Alexandro in II suo lib. *De anima*, cap. 4: inquit enim humanum intellectum, qui possibilis dicitur, esse veluti instrumentum intellectus divini ad intellectionem in homine producendam;⁹⁴ solus enim
 35 humanus intellectus aptus est recipere lumen intellectus divini et fieri intelligens; res autem aliae talem naturam non habent ut possint instru-

⁹² ARISTOTELES, *Metaph.*, XII, 9, 1074b15-1075a10. ⁹³ Cfr. ARISTOTELES, *Metaph.*, XII, 8, 1073a24 ss.; AVERROES, *In Arist. Metaph. XII*, t. comm. 43 (ed. *Apud Iunctas*, vol. VIII, f. 326vL. ⁹⁴ ALEXANDER APHRODISIENSIS, *De an. II (Mantissa)*, 112, 15-17 (trad. lat. cit., f. 50va).

menta fieri divini intellectus ad producendam intellectionem; sicut etiam videmus lumen solis, cum idem sit, penetrare vitrum, at non parietem, propter diversas horum corporum naturas; sic calor solis lutum indurat, ceram vero non indurat, sed mollit. Agens enim non agit nisi in patiens idoneum ad recipiendum; in hoc igitur mundo inferiore nulla est natura susceptiva intellectionis nisi natura intellectus nostri patibilis, qui forma hominis est; quo fit ut eo intelligente homo dicatur intelligens. 5

Ad hoc comprobandum habemus argumentum doctissimum et vere peripateticum ab Alexandro adductum in I suo lib. *De anima*, capite «De intellectu agente»: inquit ibi Alexander in omni genere in quo sit aliquid per se ac primo tale, et aliqua secundario talia, necessarium esse ut illa quae secundario talia sunt ab illo primo habeant ut sint talia, proinde sint talia propter illud. Hoc possumus inductione in rebus omnibus comprobare: nam substantia est primum ens et maximum ens, accidentia vero sunt secundario entia; sic inter omnia visibilia primum visibile est lux et maxime omnium visibile est solis lux, ab hac igitur alia fiunt visibilia; sic etiam omnia bona dicuntur bona per primi boni participationem. Cum igitur res potestate intelligibiles debeant ab intellectu agente reddi actu intelligibiles, non potest intellectus agens esse aliud quam illud solum quod primum intelligibile et maxime omnium intelligibile est; ab hoc enim et a nullo alio possunt alia reddi intelligibilia. Maxime autem omnium intelligibilis Deus est, et est primum in genere intelligibilium: ergo nil aliud statui potest intellectus agens nisi solus Deus. Hoc fuit argumentum efficacissimum Alexandri.⁹⁵ 10 15 20

Sed hoc idem argumentum ego apud Platonem notavi in fine VI libri *De Republica*, et miror quod alii hanc sententiam sequentes locum illum non animadverterint. Plato ibi hanc sensuum differentiam considerat, quod praeter | visum alii, ut sentiant, satis habent obiecto praesente; at visus, ut videat, non satis habet praesentia coloris, sed alio | quodam eget diverso et a colore, et a visu, et ab oculo, idque est lumen. Deinde quaerens quam potissimum assignare luminis originem debeamus, inquit eam esse illud quod maxime omnium lucidum est; hic autem est sol, qui neque est color, neque visus, neque oculus, sed diversum quiddam a quo habet color et ut sit, et ut visibilis sit; et visus ab eodem habet ut sit, et ut videat. Est enim sol tanquam parens et genitor omnium rerum corporalium, a quo et visus et color recipiunt esse, et ab eodem ut primo visibili visibilitatem adipiscuntur. Deinde subiungit Plato solem esse ipsius boni filium, nempe Dei, qui ipsum in mundo sensili principem statuit ut in eo teneret eundem locum quem ipse obtinet in mundo intelligibili; ipse namque est 25 30 35

934
1032

⁹⁵ ALEXANDER APHRODISIENSIS, *De an.*, 88,25-89,21 (trad. lat. cit., ff. 46vb-47ra).

primum intelligibile, sol vero est primum sensile; quo fit ut quemadmodum in mundo intelligibili Deus ad intellectum et ad intelligibilia se habet, ita in mundo sensili se habeat sol ad visum et ad visibilia; hic enim est causa generationis visus et rerum visibilium, et est causa ut visus videat et
 5 ut visibilia sint visibilia, cum faciat ea et absolute esse, et visibilia esse. Ille vero est causa ut intellectus sit, et ut res omnes sint, et ut intellectus sit intelligens, et ut res omnes sint intelligibiles.⁹⁶ Manifestum igitur est Platonem existimasse Deum esse intellectum agentem, et eum cum lumine comparasse, ita ut credi possit Aristotelem id a Platone accepisse.
 10 Hoc de Platone testari videtur etiam Ioannes Grammaticus, qui interpretans primum cont. tertii libri *De anima* attribuit Plutarcho quod iuxta Platonis opinionem dixerit scientiam nostram esse reminiscentiam et quod dixerit intellectum agentem esse Deum; deinde inquit Ammonium reprehendisse Plutarchum de reminiscentia, quod platonica dogmata
 15 Aristoteli attribuerit.⁹⁷ Videtur itaque etiam in altero Plutarchus adhaesisse Platoni, nempe quod Deus sit intellectus agens.

Haec absque dubio sententia Aristotelis fuit, qui etsi satis breviter et obscure tetigit intellectus agentis naturam, tales tamen condiciones illi attribuit, ex quibus colligi possit ipsum non esse nisi Deum. Hoc enim
 20 denotat eius comparatio cum lumine, qua etiam Plato usus est,⁹⁸ nam si recta esse comparatio debeat, oportet sicut lumen est primum visibile, ita intellectum agentem esse primum intelligibile, ut argumentum ab Alexandro et a Platone adductum demonstrat; ita ut, sicut illuminatio colorum nil aliud est quam coniunctio rei secundario visibilis et per participatio-
 25 nem cum visibili per se et primo visibili –colores enim sunt participata lumina quia constant ex luminoso et opaco, quare, ut visum moveant, iungi debent lumini puro a quo perficiuntur et vim motricem recipiunt–, ita et phantasmatum illuminatio nil aliud sit quam coniunctio rei secundario intelligibilis cum primo intelligibili, et rei potestate intelligibilis
 30 cum re per se intelligibili actu.

| Hoc idem significat id quod de intellectu agente in cont. 20 illius lib. Aristoteles dicit, nempe ipsum esse id quod est;⁹⁹ sic enim denotat eum esse entitatem ipsam, et ipsummet esse. Haec autem propria Dei conditio, ut D. Thomas ostendit in I parte *Summae*, quaest. 3, art. 4: in omnibus

1033

935

⁹⁶ PLATO, *Rep.*, VI, 506e-509d.⁹⁷ Cfr. IOANNES PHILOPONUS (GRAMMATICUS), *In Aristot. libros De anima commentariis*, ed. M. HAYDUCK, 518,8 y ss. (trad. lat. cit.: f. 83va).⁹⁸ PLATO, *Rep.*, VI, 506e-509d. ⁹⁹ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a18; t. 20 (ed. cit., p. 443).

enim aliis rebus esse distinguitur ab essentia, solius autem Dei est ipsummet suum esse.¹⁰⁰

Caput XIV

Praedictae sententiae confirmatio testimonio D. Thomae

5

Ad huius sententiae confirmationem libet illa considerare quae a D. Thoma hac de re dicuntur, tum in I parte *Summae*, quaest. 79, art. 4, tum in *Quaestionibus disputatis de spiritalibus creaturis*, art. 10, et *de anima*, art. 5.¹⁰¹ Ipse in dictis locis considerandam sumit illorum sententiam qui dixerunt intellectum agentem esse substantiam aliquam separatam, quae non sit forma hominis, sed eam dividit in duas et utramque separatim impugnat. Inquit enim aliquos dixisse intellectum agentem esse quandam substantiam a materia abiunctam inferiorem Deo, aliquos vero existimasse Deum ipsum esse intellectum agentem. Priorem sententiam inquit esse catholicae fidei repugnantem et magnum eam sequi absurdum: cum enim cuiusque rei perfectio in nobilissima eius operatione consistat, nobilissima autem nostra operatio sit coniunctio animae nostrae cum illo a quo lumen recipit, esset perfectio nostra constituta in coniunctione cum alio praeter Deum, quod absurdum atque impium est. In hoc igitur Thomas nobis consentit.

10

15

20

Alteram vero sententiam, quod Deus^h sit intellectus agens, non dicit esse catholicae fidei repugnantem, immo asserit quorundam catholicorum sententiam fuisse. Catholicos enim certe non nominaret si impiam et catholicae fidei adversantem esse eorum opinionem arbitraretur. Thomae autem verba sunt haec: «quia fides catholica Deum non aliquam aliam substantiam separatam in natura et animabus nostris operantem ponit, ideo quidam catholici posuerunt Deum intellectum agentem, qui est lux vera quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum».¹⁰² Immo tantum abest ut opinionem hanc repugnantem catholicae fidei esse dicat, ut etiam aliqua ex parte eam approbet; inquit enim esse necessarium ut supra humanam animam sit aliquid a quo eius intellectio pendeat, et cum id non possit esse alia intelligentia praeter Deum, omnino dicendum esse illud esse Deum; et ad hoc probandum utitur argumento Alexandri quod validissimum esse diximus, nempe quia id quod est tale per partici-

25

30

35

^h Deus *om.* 1607

¹⁰⁰ THOMAS AQUINAS, *S. theol.*, I, q. 3, a. 4, co.; *De ente et ess.*, q. 5, co.; *In Sent.*, I, d. 8, q. 4, aa. 1-2; *S. contra Gent.*, I, 22; II, 52; *De pot.*, q. 7, a. 2, co. ¹⁰¹ THOMAS AQUINAS, *S. theol.*, I, q. 79, a. 4, co.; *Quaest. de creat.*, a. 10, co.; *Quaest. de an.*, a. 5, co. ¹⁰² THOMAS AQUINAS, *Quaest. de an.*, a. 5, co.

pationem necessario pendet ab alio per se tali et fit tale per illud.¹⁰³ Sed in eo solum ab illis Thomas dissentit, quod negat Deum ob id esse vocandum intellectum agentem, hac utens ratione: quia Deus est causa universalis, non adaequata humanae intellectioni, de qua loquimur; quocirca
 5 requiritur praeter Deum alia causa particularis quae sit hominis propria, et pars seu facultas quaedam animae humanae, dicaturque in homine intellectus agens, ad quod confirmandum utitur Thomas exemplis naturalibus: sol enim generat animal tanquam causa universalis, sed non sine causa particulari, quae est vis insita in semine illius animalis.

1034

936

10 Accommodat etiam huic sententiae comparationem qua Aristoteles utitur intellectus agentis cum lumine,¹⁰⁴ et inquit lumen referri ad solem tanquam effectum ad causam, Aristotelem autem comparare intellectum agentem non cum sole, sed cum lumine, ad denotandum ipsum esse aliquid a Deo creatum in homine, non esse Deum ipsum, quemadmodum
 15 lumen non est sol ipse, sed effectus a sole productus; ideo concludens dicit illud quod in nobis facit intelligibilia actu ad modum luminis creati esse aliquid animae nostrae et esse multiplicatum iuxta numerum animarum et hominum, et vocatum esse ab Aristotele intellectum agentem; illud vero quod facit intelligibilia ad modum solis illuminantis esse unum
 20 tantum et separatum, quod est solus Deus, nec vocari intellectum agentem.¹⁰⁵ Haec sunt quae a Thoma dicuntur, in quibus eorum quae vera sunt confessionem eius accipio qua puto sententiam nostram maxime comprobari; in reliquis facile ostendam eum a mente Aristotelis aberrasse.

25 Imprimis ipse fatetur Deum tanquam causam primam facere omnia intelligibilia, quod quidem verum est, immo etiam necessarium; cum enim sit primum intelligibile, ab eo solo possunt alia reddi actu intelligibilia. Concedit etiam in nostro intellectu praeter vim passivam etiam vim
 30 activam tanquam eius facultatem quam nos quoque diximus fateri necessarium esse, eamque Alexandri fuisse sententiam. Sed in eo a nobis dissentit, quod putat vim activam nostri intellectus esse intellectum agentem, et tanquam causam secundam a Deo creatam facere phantasmata actu intelligibilia. Hoc enim nos negamus et falsum esse iam esse ostendimus, quia facultas activa humanae mentis non potest facere actu intelligibilia,
 35 proinde non eam vocavit Aristoteles intellectum agentem, neque cum lumine comparavit. Hoc ostenditur argumentis superius adductis: primum enim falsum est id quod Thomas sumit, actionem intellectus agentis

¹⁰³ ALEXANDER APHRODISIENSIS, *De an.*, 88,25-89,21 (trad. lat. cit., ff. 46vb-47ra). ¹⁰⁴ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437). ¹⁰⁵ Cfr. THOMAS AQUINAS, *S. theol.*, I, q. 79, a. 4, co.; *In Sent.*, II, d.17, q. 2, a. 1, co.; *S. contra Gent.* II, 76; 78.

esse in phantasmata; iam enim ostendimus ipsum agere in intellectum patibilem, non in phantasmata, neque est quod in re manifesta eandem demonstrationem repetamus. Hoc autem si verum est et intellectus agens iuxta ipsius Thomae sententiam est facultas quaedam animae nostrae rationalis, neque secundum substantiam distinguitur ab intellectu patibili, 5
 1035 quomodo potest idem | agere in seipsum? Quomodo potest idem esse lumine plenus et illuminans, et simul omni lumine, omnique cognitione carere et illuminari a semetipso?

At condonemus ipsum agere in phantasmata, licet id omnino falsum et ab Aristotele alienum sit, idem tamen absurdum sequitur quod vidit 10
 quidem Thomas et nixus est explicare, sed frustra laboravit, nam debet intellectus noster pati a phantasmatis, ut Aristoteles aperte dixit: quomodo igitur agere in eadem potest? Sic enim esset simul agens et 15
 937 patiens respectu eiusdem et secundum idem, | quod est omnino absonum rationi, nam agens naturale in agendo repetitur quidem ab eodem in quod agit, non tamen secundum eandem qualitatem, sed secundum contrariam; calefaciens enim non calefit vicissim ab eodem, sed refrigeratur; at intellectus noster, quatenus agens, nil aliud iuxta Thomae sententiam agit in phantasmatis nisi illuminationem qua reddit ea intelligibilia, et ipse quoque ab iis ita illuminatis illuminationem recipit qua redditur intelli- 20
 gens. At certe, si iam in seipso lumen habebat, non debuit illud tribuere phantasmatis, ut idem ab eis postea reciperet.

Praeterea, minime conveniens est ulli praeter Deum facultatem attribuere faciendi actu intelligibilia; solum enim primum intelligibile id facere aptum est, et quemadmodum Deus cum nulla creatura vim suam 25
 creandi communicat, ita neque vim illuminandi; sed ipse solus est lux vera quae, ut illi Catholici dicebant, omnem hominem illuminat. Argumentum autem Thomae nullius esse efficacitatis postea ostendemus, cum dubia et aliorum argumenta quae sententiae nostrae officere videntur solvemus.¹⁰⁶ Idem enim argumentum etiam a Ioanne Grammatico contra Alexandrum 30
 adductum est ad ostendendum non esse Deum intellectum agentem.¹⁰⁷

Caput XV

Dubia et aliorum argumenta quae praedictae sententiae videntur officere.

Haec sententia, quam hactenus et ratione et Aristotelis autoritate demonstravimus, manifestior ac firmior reddetur si dubia quaedam et argumenta quibus eam demoliri alii contendunt solverimus. 35

¹⁰⁶ Cfr. *infra* cap. 15, col. 1036.

¹⁰⁷ IOANNES PHILOPONUS (GRAMMATICUS), *In Aristot. libros De anima commentariis*, ed. M. Hayduck, 518,8 y ss. (trad. lat. cit.: f. 83va).

Primum obiiciunt: si intellectus agens Deus esset, intellectio non esset in nostra potestate. Consequens falsum est: intelligimus enim quando volumus. Consequentia probatur quoniam illa actio in nostra potestate esse dicitur quae pendet a principio nostro formali; quae vero pendet ab
 5 externo principio, ea in potestate nostra esse non potest. Deus autem est principium externum: igitur si ipse esset intellectus agens, intellectio non esset posita in nostra potestate, sed vel semper omnia iutelligeremus, vel ea solum et tunc solum quae et | quando Deus vult.

1036

Secundo obiiciunt –et est argumentum Thomae praedictum–: causa
 10 debet esse aequalis effectui et illi ex aequo respondere, ut Aristoteles docet in II *Posteriorum* et in II *Physicorum*:¹⁰⁸ effectus enim communis causa debet esse communis et effectus particularis causa particularis. Sed Deus est causa maxime universalis, nostra autem intellectio est effectus particularis, quia est propria hominis operatio: ergo Deus non potest esse intel-
 15 lectus agens, sed requiritur agens particulare et effectui adaequatum, quale significavit Aristoteles in cont. 17 lib. III *De anima* quando dixit cuilibet patienti respondere agens a quo patiat;¹⁰⁹ significavit enim agens proprium cuilibet patienti.

Tertio dicunt: Deus secundum Aristotelem nihil agit immediate in his
 20 inferioribus, sed omnia per motum et lumen caelestium corporum, et per cau|sas secundas; ergo non potest esse intellectus agens, quia hoc dato ageret in homine immediate absque ulla causa secunda. Hoc quoque argumento videtur usus esse D. Thomas, ut praediximus.¹¹⁰

938

Quarto considerant verba Aristotelis in cont. 17 libri III *De anima*, ubi
 25 intellectum patientem et intellectum agentem vocavit animae nostrae differentias:¹¹¹ voluit ergo utrumque esse aliquid humanum et animae humanae partem. At Deus non potest vocari differentia vel pars animae humanae, idque confirmant considerando verba Aristotelis in 1 cont. eiusdem libri,¹¹² ubi proponit agendum de parte animae qua cognoscit
 30 anima et sapit: omnis igitur intellectus qui in eo libro consideratur pars animae est.

Quinto argumentum sumunt ex verbis Aristotelis in cont. 18 eiusdem libri,¹¹³ ubi dixit intellectum agentem esse habitum quendam et esse ut lumen. At Deus non potest habitus appellari, quoniam habitus dicitur id
 35 quod est posterius essentia, et notat aptitudinem ad operandum, qualis habitus non est Deus. Non potest etiam Deus cum lumine comparari,

¹⁰⁸ ARISTOTELES, *Anal. post.*, II, 17, 99a1-b7; *Phys.*, II, 3, 195b21-30. ¹⁰⁹ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-14; t. 17 (ed. cit., p. 436). ¹¹⁰ Cfr. *supra* col. 1034. ¹¹¹ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a10-14; t. 17 (ed. cit., p. 436). ¹¹² ARISTOTELES, *De an.*, III, 4, 429a10-13; t. 1 (ed. cit., p. 379). ¹¹³ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a14-17; t. 18 (ed. cit., p. 437).

quia lumen non dat coloribus ut absolute sint, sed solum ut sint motivi. Deus autem absolute res esse facit quia omnia producit; quare est potius cum sole comparandus, qui est fons et causa luminis, quam cum lumine ipso. Hoc fuit argumentum Ioannis Grammatici adversus Alexandrum, et eodem usus est D. Thomas, ut antea diximus.¹¹⁴

Sexto argumentantur ex iis quae dicuntur ab Aristotele in cont. 20 eius III libri,¹¹⁵ et est argumentum Themistii contra Alexandrum:¹¹⁶ Aristoteles ibi de agente intellectu loquens inquit hunc solum esse immortalem, ergo non putat eum esse Deum, quia hoc posito dictum Aristotelis falsum esset, cum non solus Deus sit immortalis, sed etiam aliae caelestes mentes, immo et caelestia corpora secundum Aristotelem aeterna sint.

Tandem dicunt aliqui: si intellectus agens esset Deus, non opus erat Aristoteli eo in loco ostendere eum esse immortalem, quia Deum esse immortalem nullus homo ignorat.

1037

| Caput XVI

Dictorum argumentorum solutio.

Haec igitur argumenta solvere nitendum nobis est.

Ad primum dicimus fore quidem illud efficacissimum si Deus aliquando nobis suam operam recusaret, nec semper ad nos effunderet lumen suum: sic enim nos non quando volumus intelligeremus. Attamen non ita sese res habet, nam eius lumen semper nobis adest, immutabile et nunquam deficiens, ideo intelligimus quando volumus, dummodo habitum acquisiverimus, nam ante acquisitionem habitus non est in nostro arbitrio constitutum intelligere quando volumus; quemadmodum enim si statueremus solem a nostro hemisphaerio nunquam recedere, semper lumen praesens haberemus, quare si colorem quoque haberemus praesentem, in nostro arbitrio esset inspicere quando volumus. Sic de nostro intellectu dicendum est: habet enim semper praesens lumen agentis, quia, ut D. Thomas ostendit in I parte *Summae*, quaest. 8, art. 1 et 3,¹¹⁷ Deus est in omnibus et per potentiam suam, et per praesentiam, et per essentiam, non quidem per ipsarum rerum essentiam, ita ut ipse sit pars essentiae illarum, sed per suamet essentiam eo modo quo agens dicitur esse cum suo effectu. Et hoc necessarium est quia Deus ipse sibi hanc necessitatem iniunxit, quemadmodum etiam ex necessitate animam creat in quolibet humano corpore quod ab agentibus naturalibus sit convenienter praepa-

¹¹⁴ Cfr. *supra* col. 1034. ¹¹⁵ ARISTOTELES, *De an.*, III, 5, 430a20-25; t. 20 (ed. cit., p. 443).

¹¹⁶ THEMISTIUS, *In Aristot. libros De an. paraphrasis*, ed. R. Heinze, 103,9-12 (trad. lat. cit., pp. 233-234). ¹¹⁷ THOMAS AQUINAS, *S. theol.*, I, q. 8, a. 1, co.; a. 3, co.

ratum; ipse enim libera sua voluntate statuit hoc esse necessarium: sic igitur nunquam per ipsum stat quin intellectus noster intelligere possit; stat quidem aliquando per defectum habitus ne valeat intelligere, quandoque etiam per defectum organi phantasiae, quod in aliquibus est ita rude
 5 et ineptum, ut propter phantasmatis impuritatem, etiamsi adsit lumen intellectus agentis, nil tamen intelligere possint.

Secundum argumentum validum quidem est in aliis agentibus, nam agens universale non agit nisi per agens particulare adaequatum effectui, sed in Deo nihil habet efficacitatis. Potest enim immediate hominem
 10 producere sine aliqua causa secunda, quem sol sine altero homine agente producere non potest. Praeterea, dicimus magnum esse sensilium et intelligibilium rerum discrimen, nam sensilia quidem efficit Deus ut causa universalis, nec sine causis secundis, quia ipsemet hanc rebus legem praescrip-
 15 dit. At in mundo intelligibili ipse absque causis secundis immediate agit, possumusque hoc Thomae argumentum adversus ipsum insolubiliter retorquere: Deus animam humanam creat et est agens universale et universalis creator rerum omnium et mundi universi; ergo requiritur alia media causa creata et homini adaequata per quam creet animam hu-
 20 manam. Quoniam igitur Deus, etsi est creator universalis, animam tamen humanam immediate creat sine ulla causa media, sic immediate eandem illuminat, nec requiritur alius illuminator creatus. Dicere etiam possumus divinum lumen per omnia diffusum esse quidem causam maxime univer-
 25 salem, sed iunctum phantasmatis, quae sunt nostri intellectus obiectum proprium, restringi et fieri proprium agens, et quodammodo obiecti proprii rationem subire, quod exemplo luminis solis confirmari potest: nam sol per lumen suum est omnium rerum sublunarium universalis causa, attamen quatenus iungitur colori, qui est proprium obiectum visus, restringitur et fit causa propria respectu visionis; subit enim rationem obiecti visibilis, qua ratione non respicit alium effectum nisi solam visio-
 30 nem.

Ad tertium responsio patet ex iis quae ad primum dicta sunt. Deus enim per motum et per lumen caelestium corporum effectus materiales producit, sed in mundo intellectuali agit absque caelorum lumine et motu, atque omnino absque secundis causis.

Ad quartum dicimus non eam esse Aristotelis sententiam quam ipsi
 35 comminiscuntur: non enim dicit intellectum agentem et intellectum patientem esse | duas animae nostrae differentias, sed solum dicit oportere in anima esse has differentias agentis et patientis, hoc est, dari agens et
 40 patiens, nam si Deus ubique est et eius lumen phantasmatis iungitur ut perfectio, est utique in anima nostra, non tamen ut animae nostrae pars, sed ut extrinsecus adveniens. Hoc manifestum est considerantibus

1038

940

argumentum quo ibi Aristoteles utitur, nam illa verba quae isti pro se adducunt sunt conclusio syllogismi quo Aristoteles colligit esse in anima has differentias: is ergo est eius conclusionis sensus qui eo syllogismo colligitur; is vero eorum verborum sensus esse non potest qui ex illis propositionibus non infertur. Est autem syllogismus Aristotelis talis: ubi datur patiens ibi datur agens illi respondens, atqui datur in nobis intellectus patiens, ergo illi debet agens aliquod respondere. Quaerendum igitur ab adversariis est quomodo sit maior propositio intelligenda: an ita, ut cuilibet patienti respondeat tale agens quod sit eiusdem naturae et internum, an absolute cuilibet patienti debeat agens respondere a quo ad perfectionem ducatur. Certe prior sensus falsus et absurdus esset: non enim cuilibet patienti respondet tale agens quod sit eiusdem generis, ut exempla quibus Aristoteles id declarat aperte demonstrant: ars enim respectu materiae patientis est agens externum et conditionis longe diversae, sic in natura elementa sunt materia respectu caeli, quod in ea agit continue. Quomodo igitur potest in conclusione colligi sensus talis, qui non est acceptus in propositionibus, immo neque accipi potuit, quia falsus est? Dicere etiam | possemus Deum non esse quidem animae nostrae partem, sed tamen quatenus est intellectus agens fieri modo quodam partem animae nostrae, nempe quatenus eius lumen animae nostrae iungitur, quanquam ad hoc confugere minime cogimur, quoniam prior solutio ita vera et manifesta est, ut mirandum sit cur adversarios non pudeat eo argumento uti.

Ad verba Aristotelis in 1 cont. illius lib.¹¹⁸ dicimus partem animae ibi significare solum intellectum patientem, qui solus per se considerandus erat; de agente autem nihil proponi, quia non per se de ipso agendum erat, sed solum quatenus confert ad operationem intellectus patientis: sic in 1 cont. lib. VIII *Physicorum*¹¹⁹ Aristoteles non proponit agendum de aeterno motore, quia hunc non propter se, sed propter aeternum motum erat consideraturus.

Ad quintum dicimus intellectum agentem non proprie habitum appellari, prout sumitur habitus pro aptitudine ad operandum, quae ex multiplicata operatione acquiritur et ponitur in prima specie qualitatis; sed sumi eo in loco ab Aristotele habitum pro forma et perfectione, nam intellectus agens iungitur phantasmatis ut perfectio constituens obiectum intelligibile, et hac tantum ratione vocatur ab Aristotele habitus. Quod vero D. Thomas et Ioannes Grammaticus dicunt Deum rectius comparari cum sole, quam cum lumine, cum lumen sit effectus quidam a

¹¹⁸ Cfr. *supra* n. 90.

¹¹⁹ ARISTOTELES, *Phys.*, VIII, 1, 250b8-22; t. 1 (ed. *Apud Iunctas*, f. 338rD-F).

sole productus, vanum est: decipiuntur enim dum | a rebus materialibus
 ad immateriales argumentantur, nam ipsemet Thomas asserit in rebus
 materialibus potentias esse res distinctas ab essentia, ita ut in anima quo-
 que humana, cum forma hominis sit, potentiae ab ipsa animae essentia
 5 distinguantur. At in separatis a materia secus est: potentia namque idem
 est quod essentia, nec dicendum est Deum per suam potentiam res creasse
 tanquam per effectum aliquem et per rem ab ipso diversam, sed potius
 tanquam per semetipsum, nam potentia Dei Deus ipse est; sic igitur de
 lumine dicendum est: lumen a sole prodiens –inquit Thomas– est quid-
 10 dam a sole diversum, et ab eo productum; esto, at dicimus non eiusmodi
 esse lumen Dei: non est enim aliquid creatum, sed est Deus ipse, qui
 sicuti quatenus intelligens sapientia ipsa est, ita quatenus intelligibilis et
 summe intelligibilis vocatur lumen quo omnia redduntur intelligibilia.
 Ob id videtur in hoc Aristoteles satis prope ad Christianae fidei veritatem
 15 accessisse, sed in aliquo tamen defecisse: quemadmodum enim nos per
 fidem asserimus mentem nostram a solo Deo, quem hac ratione Sanctum
 Spiritum vocamus, illuminari, ita Aristoteles dixit nos a Deo, quatenus est
 intellectus agens et primum intelligibile, intellectionem recipere. Sed
 veritatem non plene assequutus est: putavit enim per solam phantasma-
 20 tum illustrationem pervenire ad mentem nostram divinum | lumen; nos
 vero ex divina revelatione accepimus posse divinum lumen non modo
 inferne per phantasiam, sed etiam superne absque illuminatione phan-
 tasmatum ad mentem nostram accedere, ita ut etiam absque phantasma-
 tum usu possit a Deo multarum rerum scientia mentibus nostris infundi
 25 per Sancti Spiritus immissionem, quod Aristoteles divina revelatione
 destitutus cognoscere minime potuit. Adde quod lumen quod in aere est,
 non a sole, sed a solis luce producitur, et modo quodam non est diversum
 aliquid a luce; quatenus enim est eius imago et eam repraesentat, idem
 potius dicendum est, quia naturam lucis, quae primum visibile est, nobis
 30 repraesentat. Dicendum igitur omnino est Aristotelem non ea ratione
 intellectum agentem cum lumine comparare, quatenus lumen est effectus
 quidam lucis: vel enim non est effectus, vel non sumitur ut effectus, ne-
 que ea ratione similis ei est intellectus agens, cum aliud sit lumen sensile,
 aliud sit lumen intellectile. Hoc enim non habet causam, sed est ipsum-
 35 met primum intelligibile a quo omnia redduntur intelligibilia; cum ipso
 autem sole ut diverso a lumine suo non recte comparatus esset intellectus
 agens, quia ipsa solis substantia non iungitur coloribus ut perfectio, sed
 eius lumen tantummodo; at intellectus agens est talis sol qui a suo lumine
 non distinguitur, siquidem Dei lumen Deus ipse est; neque etiam necessa-
 40 rium est ut propter comparisonem Aristotelis lumen debeat etiam abso-
 lute colores producere, quia non in hoc comparatio illa consistit, sed in eo

941

1040

942 solum, quod tanquam forma constituit obiectum visibile, et similiter
intellectus agens tanquam forma et perfectio constituit obiectum intelli-
gibile.

Sextum argumentum quod Themistii erat contra Alexandrum potest
contra ipsum Themistium retorqueri, immo et contra omnes qui dicant 5
intellectum agentem esse partem animae humanae, vel aliquam aliam
intelligentiam inferiorem prima: sequitur enim eam solam esse immorta-
lem, reliqua vero omnia quae in mundo sunt caduca esse et Deum quoque
ipsum esse mortalem. Qua igitur responsione et Themistius, et alii omnes
uti coguntur ad se tuendos, eadem nos quoque in praesentia utemur: 10
dicimus enim Aristotelem non considerare eo in loco Deum absolute ut
Deus est, sed solum ut respicit hominem tanquam intellectus agens a quo
provenit in homine intellectio; quando igitur dicit ipsum esse immorta-
lem, considerat ipsum quatenus est factus quodammodo aliquid animae
nostrae, et sic eum comparat solummodo cum reliquis animae nostrae 15
partibus; ita ut sensus sit, nihil in homine est immortale nisi intellectus
agens.

1041 Si quis vero obiiciat ‘ergo apud Aristotelem intellectus patibilis morta-
lis est’, ad hoc interpretes variis modis responderent, prout | variae sunt
eorum sententiae de intellectu humano. Alexander quidem totum conce- 20
deret, quoniam putavit humanum intellectum apud Aristotelem esse
mortalem. Thomas vero dicit ea verba proferri non de solo agente, sed
etiam de patiente, siquidem una apud eum est eorum substantia, eaque
immortalis. Ea tamen interpretatio verbis Aristotelis consentanea non est,
ut considerantibus patet: Aristoteles enim profert verba illa de solo agen- 25
te, et nos superius demonstravimus non posse esse eandem substantiam
intellectus patibilis et agentis.¹²⁰ Probabilior est quorundam aliorum
interpretatio qui dicunt intellectum patientem mortalem esse, non qui-
dem secundum substantiam, sed tantum ratione suae imperfectionis et
patibilitatis; eatenus enim interire dicitur, quatenus desinit esse imperfec- 30
tus et recipere obiectum a phantasia.¹²¹ Utcunque sit, de hoc enim et de
1042 eius loci interpretatione nunc non disputo, satis | est ostendisse argumen-
tum hoc Themistii secundum omnium sententias nullius esse efficacitatis.

Postremum quoque argumentum quo aliqui recentiores utuntur vanis-
simum est, nam fortasse aliquid roboris haberet si prius manifestum 35
fuisset intellectum agentem esse Deum, postea Aristoteles docere voluis-
set ipsum esse immortalem, sed e contrario sese res habet: ignotum enim

¹²⁰ Cfr. *supra* cap. 10, coll. 1022 ss. ¹²¹ Cfr. P. POMPONAZZI, *De immortalitate animae*, 9, (ed. *Tractatus acutissimi*, f. 45vb); *Apologia*, I, 3, (ed. cit., f. 59va); *Defensorium*, 11, (ed. cit., f. 87vb).

eo loco est quisnam sit intellectus agens, idque Aristoteles voluit ex immortalitate et aliis simul eius conditionibus esse colligendum. Praeterea, etiamsi clarum fuisset eum esse Deum, reprehendi quidem Aristoteles potuisset si demonstratione aliqua ad Dei immortalitatem probandam
5 usus esset, sed simpliciter et absque ulla probatione asserere Deum esse
immortalem quid absurdi sit non video, cum in usu sit apud omnes homines, etiam sapientes, ut Deum vocent immortalem.